אסופת מאמרים

בענייני תכלת

מאת:

הרב אליהו טבגר

מח"ס כליל תכלת

אוצר החכמה 28788

יו"ל ע"י אגודת פתיל תכלת

עריכה והפקה: אייל פישלר
Ayal.Fishler@gmail.com
טל': 050-7526291

מסת"ב ISBN 978-965-90974-4-9

©
ירושלים, תשע"ב

"פתיל תכלת"
האגודה לקידום ולהפצת התכלת (ע"ר
ת.ד. 50257, ירושלים 91501
טל': 02-5900577
פקס': 02-9933420
info@tekhelet.com

תוכן העניינים

הסכמת הרה"ג משה מרדכי קארפ שליט"א

פתיחה

התכלת בימינו – ראשי דברים 9

מאמר התכלת 15

בעניין חידוש מצות התכלת 41

התכלת – ארגמון או ינטינה? 45

אימתי פסקה התכלת מישראל? 49

מה היא דעת הגר"א במספר חוטי התכלת בציצית? 57

צביעה לשמה ודם חלזון בתכלת של מקדש 62

למשמעות 'נגנז' בדברי חז"ל 67

המקומות שבהם התפרסמו המאמרים לראשונה

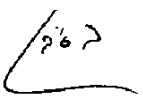
בס"ד

משה מרדכי קארפ

קרית ספר

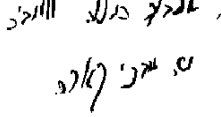
תאריך: _____

אוצר החכמה
28788

אוצר החכמה
28788

Printed from Otzar HaChochma

הסכמת הרה"ג משה מרדכי קארפ שליט"א

עש"ק פר' יתרו שבט תש"ע

בס"ד

הן הרה"ג יראתו קודמת לחכמתו ר' אליהו טבגר שליט"א מפה קרית־ספר, זכה לכתוב מאמרים רבים בענין התכלת, ומסר נפשו על קיום מצוה זו, ולשיטתו אף זכה לגלות החלזון שממנו עושין התכלת ובירר שיטתו בהרחבה במאמרים רבים, ואני לא אוכל להכריע בדבר כי נעלמו ממני מעינות החכמה ובודאי מה שנוגע לגילוי חלזון זה שמבואר במדרשים שנגנז. אך בס"ד רואים שכעת סמוך לביאת משיח צדקנו נתעוררה ביתר שאת התעוררות גדולה בציבור וחשק גדול לקיים מצוה זו או עכ"פ לברר הלכותיה לפרטיהן, וזכות גדול להרהמ"ח שליט"א שהפיץ אור מצוה זו לפרטיה בבירור אמריה, ואף רבים משתוקקים לקיימה בזכותו, ואף שלענ"ד מכמה טעמים אי אפשר לחייב ללבוש התכלת כהוראת מרן הגרי"ש אלישיב שליט"א, מ"מ בודאי אותם שזכו לברר הלכותיה ויצא להם כן ע"פ בירור פרטיה צריכין לקימה ואין מושג של בושת פנים בקיום ההלכה, וגם מי שחשקה נפשו עכ"פ להדר לקיימה גם אם אין מחוייבין בכך, ואף על צד ספק הרחוק בודאי הידור וחיבוב מצוה יש בזה וגדול שכרו, ולכן אמינא לפעלא טבא יישר, ולחזק ידי ההמ"ח שליט"א שימשיך בהפצת מצות התכלת ובירור הלכותיה לאשורה ובזכות זה נזכה לקימה בשלמות בביאת משיח צדקנו שיורנו אמיתתה ומאמרה.

וע"ז באעה"ח לכבוד המצוה ולומדיה

משה מרדכי קארפ

פתיחה

אגודת פתיל תכלת שמה לה למטרה לברר וללבן את סוגיית התכלת ולהביא את דברה לפני הציבור הרחב.

ההתעניינות במצווה גדולה זו, למרות השִׂכחה רבת השנים, הולכת וגוברת בדורנו. הדיון הציבורי בנושא זה הולך וצובר תאוצה, מאמרים רבים מתפרסמים מעל דפי העלונים השונים ובתוך כתבי העת התורניים, וספרים שלמים המוקדשים לעניין התכלת יוצאים לאור. תלמידי חכמים מחוגים שונים פונים ללימוד הנושא, מי בהכֵּרות כללית ומי בלימוד מעמיק יותר.

בשנים האחרונות התחלנו להוציא מדי שנה, לקראת פרשת שלח, לקט מאמרים בשם "והיה לכם לציצית", מפרי עטם של תלמידי חכמים, שנרתמו לכתוב בנושאים שונים הקשורים למצוות ציצית בכלל ולדיני התכלת בפרט.

אולם, הסתבר שאין הקומץ משביע את הצמאים לעסוק במצווה זו ולברר את מקחה. על כן, החלטנו לאסוף כמה ממאמריו של הרב אליהו טבגר שליט"א, מח"ס כליל תכלת, ולהדפיסם בחוברת, לתועלת ציבור המתעניינים.

המאמרים שבחוברת נדפסו בבמות שונות, חלקם למדניים וחלקם פשוטים יותר, והם עוסקים בנושא התכלת מזוויות שונות (הראשונים - בעיקר בזיהוי החלזון שממנו יש להפיק את צבע התכלת). כל המאמרים עברו עריכה כדי להתאימם למסגרת הנוכחית. רשימת המקומות שבהם נדפסו המאמרים לראשונה מופיעה בסוף החוברת.

התכלת בימינו – ראשי דברים

תכלת – מצוה מן התורה

פעמיים ביום קורא היהודי את פרשת הציצית. יום יום מזכיר הוא לעצמו את החובה, המוטלת עליו לתת בכנפי בגדו את פתיל התכלת. אך, מזה זמן רב, כאלף וחמש מאות שנה, נעדרת התכלת מציציותיהם של ישראל, ואי־קיום מצווה חשובה זו הפך לדבר שבשגרה.

כיצד מתמודדים עם חסרון התכלת

התהיות הן רבות: האם זו גזרה שאין לבטלה, ולא נותר אלא להשלים עם הדבר, או שמא שומה עלינו, כיהודים נאמנים, לצאת ולדרוש אחר התכלת האבודה, ולנסות בזה את כוחנו. והיה, אם נמצאה – מה טוב, ואם לאו, הרי יצאנו בזה ידי חובת ההשתדלות. ואולי אף ניווכח, שקרוב אלינו הדבר, בפינו ובלבנו לעשותו, שלא כפי הרושם הנוצר על ידי שכחת הדורות.

> ... וסברא הוא, דשמא יחזור דבר... שיהא תכלת מצוי, כל שכן למאי דכתב סמ"ג דאותו דג חלזון הוא בים המלח וכתב סימנין, בקל היה לעשות תכלת...
> (שו"ת מהרי"ל החדשות, אורח חיים סימן ה)

הניסיונות לחידוש התכלת

אכן, היו והיו ניסיונות לזהות את התכלת האבודה. הראשון לכולם היה האדמו"ר מרדזין, הרב גרשון חנוך ליינר, שהקדיש לכך שלושה ספרים: 'ספוני טמוני חול', 'פתיל תכלת' ו'עין התכלת'. יש לציין שזמנו לא היה בשל לכך, שכן חסרו אז ידיעות מפורטות על חיי בעלי החיים, וכן הידיעות בספרי ההיסטוריה הקדומה לא היו מן המפורסמות, כך שהזיהוי בתנאים אלה היה קשה ביותר. אחריו בא הרב י"א הלוי הרצוג שפתח פתח רחב בנושא זה באמצעות ידיעותיו המפליגות בהיסטוריה הכללית הקדומה. הוא ערך מחקר מקיף בנושא זה, כתב מאמר ארוך באנגלית ופרסם כמה מאמרים בקובץ 'ההד', אך גם בזמנו היו חסרות הרבה ידיעות על החי בים התיכון. עוד הוסיפו לעסוק בזה מומחים בתחומים שונים ברחבי העולם ובישראל, וכן נכתבו על כך מספר מאמרים תורניים, כאשר המאסף לכל המחנות היה הרב מנחם בורשטין בספרו 'התכלת', שבו רוכזו השיטות השונות וידיעות מפורטות הקשורות לעניין התכלת.

התכלת היום

כיום, בחסד ה' יתברך ובחמלתו עלינו, על יסוד עבודתם הרבה של הקודמים ובעקבות הידיעות הנרחבות שזכה דורנו בשדה המחקר, ניתן לקבוע, כי החלזון הימי ה"ארגמון", או בשמו היווני והלטיני - "פורפורה", הוא הוא המקור להפקת צבע התכלת, ובהפסקת השימוש בו למלאכת הצביעה, מסיבות הקשורות במאורעות היסטוריים ידועים, פסק קיום מצות התכלת בציצית. להלן, בקצרה, הביסוס לקביעה זו; בסוף המאמר - מבחר מקורות על הנושא.[1]

התכלת - חומר יקר ערך בעת העתיקה

התכלת, היא אחד החומרים היקרים של הזמן העתיק, הנמנה בשורה אחת עם הזהב ועם הכסף. התהדרו בה מלכים והתפארו בה עשירי עולם. ולא בכדי, נבחרה היא, בידי נותן התורה, לחומר גלם לבניית המשכן, ולעשיית בגדי הכהונה.

"ועשית בגדי קדש... לכבוד ולתפארת" - שיהיה נכבד ומפואר במלבושים נכבדים ומפוארים... כי אלה הבגדים לבושי מלכות הן, בדמותן ילבשו המלכים בזמן התורה... והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים, וכתיב "ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור ועטרת זהב גדולה"...

(פירוש הרמב"ן לשמות כח, ב)

וכן בימי היוונים והרומים בימים הקדמונים היה נחשב צמר הצבוע תכלת ליקרות גדול, והיו לאות רוממות השררות. וכפי רוממות ממשלתם, כן היו נושאים חגורות ובתי ידים ואבנטים מצובעים בצבע התכלת, כל אחד ברוחב יריעתו כפי מדרגתו.

(מאמר פתיל תכלת לאדמו"ר מרדזין, עמ' 6)

התכלת הופקה מחלזון

התכלת הופקה מחלזון ימי, שהיה ניצוד בחופי הים התיכון, ובמיוחד בחלק הצפוני של ארץ ישראל. על כך למדים אנו מדברי חז"ל, המדברים על החלזון בכלל ועל התכלת בפרט.

---

1 [וביסוס מפורט יותר - במאמר הבא בחוברת זו. וכו בשני הבאים אחריו.]

Printed from Otzar HaChochma

המקורות העתיקים אודות תעשיית הצבע

והנה כאשר מעיינים אנו במקורות העתיקים, המפרטים בפירוט רב את חומרי הגלם ואת התעשייה של העבר, אין אנו מוצאים חומר צבע, שהופק מבעל חיים ימי, אלא אחד בלבד - הצבע המופק מחלזון ה"פורפורה". מעידים על כך במיוחד הקטעים אצל אריסטו, אצל פליניוס ואצל וטרוביוס.

אריסטוטלס (384-322 לפני הספירה). אחד מגדולי הפילוסופים וחוקרי הטבע ביוון. בין יתר החכמות עסק בביולוגיה, וכתב את ספרו "תולדות בעלי החיים". בספריו יש סקירה מקפת של כל ממלכת החי. בקיאותו המיוחדת במתרחש בחי־הים הייתה תוצאה מישיבתו הממושכת באי לסבוס. במחקריו הביולוגיים הסתייע אריסטו גם בסיפורי דייגים, מלחים, נוסעים, ציידים, איכרים ורועי צאן. הוא אף זכה לתואר "אבי הזואולוגיה". כמו כן חיבר ספר מיוחד על הצבעים.

פליניאוס הזקן (23-79 לספירה). סופר רומאי. מחברה של האנציקלופדיה הריאלית המקיפה ביותר של העולם העתיק. ספרו, אוצר לא אכזב של ידיעות טכניות, גיאוגרפיות, אמנותיות ואחרות של העולם הקלסי. פליניאוס מסר מידע רב על ארץ ישראל. הוא ידע לפרט את מיני התמרים שארץ יהודה נשתבחה בהם, המוזכרים גם במשנה (עבודה זרה פ"א מ"ה), והקדיש פרק גדול לתיאור האפרסמון הגדל בעין גדי. תיאורים אלה ורבים כמותם על נופה וטבעה של ארץ יהודה יש בהם כדי לחזק את הדעה שפליניאוס שהה בארץ ונתרשם ממנה באופן בלתי אמצעי. בספרו לא נתכוון אלא למסור חומר שליקט מתוך 2,000 ספרים של 2,000 מחברים. באמצעות ששה־עשר ספרי הבוטניקה וארבעה ספרי הזואולוגיה שלו נשתמר עיקר ידיעת הטבע של העולם העתיק.

ויטרוביוס פוליו (המאה הראשונה לפני הספירה). אדריכל רומי. חשיבותו הגדולה בספרו על האדריכלות. מבוסס על ניסיונו ועל הספרים שכתבו מחברים יווניים הלניסטיים. מקור עיקרי לידיעת האדריכלות והאומנויות הרומיות, ולידיעת בניין הערים, המדע השימושי והטכניקה של העולם העתיק. פרקים מיוחדים מספרו זה הוקדשו לסקירת חומרי הצבע.

אוצר החכמה 28788

עדות שרידיהם של בתי הצביעה

גם החפירות הרבות שנעשו לאורך החוף הישראלי של הים התיכון, מקום ייצור התכלת, כפי שמעידים חז"ל, לא חשפו תמונה שונה. שרידי צבע שנתגלו בבתי הצביעה והקונכיות השבורות, שנערמו לצידיהם, מעידים על השימוש בחלזון זה בלבד.

ממצאי החפירות בארץ ישראל

- **תל עכו** (מאות י"ג-י"ב לפנה"ס) - שברי קונכיות הארגמון, קנקן עם עקבות נזילה של צבע, שרידי תנורים. בקרבת המקום נמצא חרס שעליו שרידי צבע ובצידו החיצוני שרידי פיח.
- **תל כיסאן** (מאה י"א לפנה"ס) - כלי חרס גדול ובתוכו שרידי פס צבע, ובמקביל מבחוץ כתמי פיח. בקרבתו כמות גדולה של שרידי קונכיות.
- **תל שקמונה** (תקופת הברזל ב') - חרסים עם שרידי צבע ושברי קונכיות. מעניין במיוחד כלי גדול שבחלקו העליון מבפנים פס צבע.
- **תל מור** (התקופה ההלניסטית) - באר ובה קונכיות ארגמון רבות, ולידה מתקן המורכב משתי בריכות מטויחות.
- **תל דור** (מאה ו' לפנה"ס) - כמויות גדולות של קונכיות מרוסקות. מעניין במיוחד מתקן הכולל בור, ובו פסולת קונכיות, תעלה ובור ספיגה. בתעלה ובבור נמצאו משקעים של סיד מעורב בצבע ארגמן.
- **תל כברי** (מאה ז' לפנה"ס) - שברי כלי חרס מוכתמים בצבע סגול.
- במקומות נוספים נמצאו שברי קונכיות בלבד.

המסקנה הברורה

ברור אם כן, שהתכלת - החומר היקר והמפורסם, שהיה נחלת כלל העולם העתיק, ולא הצטמצם בשימושו לצורכי מצווה אצל היהודים בלבד - רישומו לא ייעדר מעל דפי ההיסטוריה ולא ייעלם מבין הריסותיהם של בתי מלאכה שנחשפו. מכאן, שהתעשייה המתוארת, שהפיקה צבע מחלזון ימי, היא היא התעשייה שהיוותה מקור להפקת התכלת המבוקשת.

Printed from Otzar HaChochma

החלזון בדברי חז"ל

גם המעיין בדברי חז"ל מגיע למסקנה זו. לשונותיהם הסתמיים בקשר לחלזון, שהיה בשימוש האדם לצביעה, אינם מניחים מקום למציאותם של שני חלזונות - האחד, של כלל העולם, והשני, של היהודים בלבד. זאת ועוד, בספרי לפרשת וזאת הברכה, על הפסוק "כי שפע ימים יינקו ושפוני טמוני חול", נמנה החלזון בין מקורות העושר של נחלת שבט זבולון. ללא ספק, לא יכלו חז"ל להתעלם מן התעשייה העשירה של חלזון ה"פורפורה", שהתנהלה לעיניהם, ממש באותו אזור, ובוודאי כיוונו בדבריהם אלה לתעשייה זו. בהמשך אותו קטע בספרי נאמר: "לסוף שאני מצריכם לידך על ידי חלזון זה", כלומר מקור עושר זה ישמש לתכלת שבציצית, שנצרכים לו כל ישראל, כפי שנאמר בפירוש בתרגום המיוחס ליונתן על אתר.

יתרה מזאת, דברים מפורשים מוצאים אנו בקטע אבוד מן התלמוד הירושלמי המובא בפירוש הראבי"ה לברכות: "בין תכלת לכרתי בין פורפירין ובין פריפינין", ומסביר הראבי"ה - "והוא מעיל שקורין בלשון לעז פורפירא".

גם בדברי המפרשים והפוסקים נִכֶּרֶת הזהות בין חלזון התכלת לבין חלזון ה"פורפורה". הדברים המפורשים ביותר עולים מתוך דברי הרב בנימין מוספיא במוסף הערוך, שעל הערוך (ערך "פרפירא"), ומתוך דבריו של הרב י"ח בכרך, בעל חוות יאיר, בפירושו לשולחן ערוך - מקור חיים (מהדורת הרב פינס, תשמ"ב, ח"א עמ' צט).

דור אחד לפני בעל חוות יאיר כתב ר' אברהם הרופא פורטלאונה בספרו שלטי הגבורים (מכון ירושלים תש"ע, עמ' שדמ): "המילה הזאת... רוצה לומר רמש הים הנקרא פורפור"א, והוא החילזון שצובעים בו התכלת". וכנראה שזהו המקום הראשון בספרות התורנית שבו מזוהֶה בפירוש התכלת ההלכתית כבאה מהחילזון שנקרא פורפורא.

אגודת "פתיל תכלת"

כפועל יוצא מכל האמור, ומתוך הכרה מלאה בחובתנו הקדושה להשקיע מאמצים להחזרת ולהחדרת קיומה של המצוה השכוחה, הוקמה אגודת "פתיל תכלת" - אגודה שתפקידה לייצר ולהפיץ פתילי תכלת לציצית. אנשי האגודה עוסקים גם בכל אופני הסברת הנושא, ולבם פתוח לכל שאלה או הצעה שמעורר עניין התכלת. התכלת כיום היא מצוה המחדשת את ימיה, כשהביקוש לפתילי התכלת הולך וגובר.

Printed from Otzar HaChochma

מבחר ביבליוגרפי

הרב גרשון חנוך ליינר, האדמו"ר מרדזין (תקצ"ט-תרנ"א)
שפוני טמוני חול; פתיל תכלת; עין התכלת – ירושלים תשכ"ג

הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג (תרמ"ט-תשי"ט)
"התכלת בישראל", בתוך: התכלת, הרב מנחם בורשטין – ירושלים תשמ"ח

הרב בצלאל נאור
בים דרך – ירושלים תשמ"ד

פרופ' יהודה פליקס
חי וצומח בתורה – ירושלים תשמ"ד

הרב מנחם בורשטין
התכלת – ירושלים תשמ"ח

ד"ר ישראל זיידרמן
"לחידוש מצות התכלת בציצית", בתוך: תחומין ט – אלון שבות תשמ"ח

הרב אליהו טבגר
כליל תכלת – ירושלים תשנ"ג

הרב ישראל אריאל
צפיה כרך ה – ירושלים תשנ"ו

הרב יהודה ראק
"הטלת תכלת בציצית", בתוך: תחומין טז – אלון שבות תשנ"ו

הרב שלמה טייטלבאום
לולאות תכלת – ירושלים תש"ס

הרב בנימין זאב הלוי הורביץ
חותם של זהב – בני ברק תשע"א

מאמר התכלת

זה כאלף וחמש מאות שנה נעדרת התכלת מישראל[1]. והנה בדורות האחרונים החלו בניסיונות לזהות את התכלת האבודה. ראשון לכולם היה האדמו"ר מראדזין, רבי גרשון חנוך ליינר, שהקדיש לכך שלושה ספרים: 'שפוני טמוני חול', 'פתיל תכלת' ו'עין התכלת'. יש לציין שזמנו לא היה בשל לכך, שכן חסרו אז ידיעות מפורטות על חיי בעלי החיים, וכן הידיעות המצויות בספרי היסטוריה קדומים לא היו מן המפורסמות, כך שהזיהוי בתנאים אלה קשה הוא ביותר. אחריו בא הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שפתח פתח רחב בנושא זה בעזרת ידיעותיו המפליגות בהיסטוריה הכללית הקדומה. הוא כתב בנושא זה מאמר ארוך באנגלית[2] וכמה מאמרים בקובץ 'ההד'[3], אך גם בזמנו היו חסרות הרבה ידיעות על החי בים התיכון. עוד הוסיפו לעסוק בזה מומחים בתחומים שונים, שדבריהם סוכמו בספר Royal Purple and the Biblical Blue Argaman and Tekhelet[4]. עוד יש להזכיר את מאמריו של הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי בספרו 'עיר הקודש והמקדש' חלק ה, וכן את מאמריו של הרב בצלאל נאור בספריו 'בים דרך' ו'ראשית אוני' ובבאור המזרח' כב (חוברת ב). ידידי הרב מנחם בורשטין היה למאסף לכל המחנות בספרו 'התכלת', שבו רוכזו השיטות השונות וידיעות מפורטות הקשורות לעניין התכלת.

במאמרי זה אינני מתכוון להביא את השיטות השונות ולא להתפלמס אודותן, אלא להביא את הדברים כפי שהם יוצאים מן המקורות לפי דעתי. יידע הקורא שלכתיבת מאמר זה קדמו חיפוש ארוך ומעמיק במקורותינו ובמקורות העמים בלשונותיהם בתחומים שונים[5] וכן התייעצויות עם מומחים בתחומים אלה. תמצית מהדרישה והחקירה הזו מובאת במאמר זה.

---

1 עיין מאמרו של הרב י"א הלוי הרצוג "אימתי פסקה התכלת מישראל", בתוך: שי לישעיה וולפסברג, ת"א תשט"ז. נדפס בשו"ת הגרי"א הרצוג או"ח א סי' ה.

2 הכוונה למאמר המבוסס על עבודת הדיסרטציה שלו (Herzog, Isaac, Hebrew Porphyrology, D. Litt. Thesis, University of London, 1913), אשר פורסם גם בספר הנזכר להלן.

3 שנות תרצ"ב-תרצ"ה.

4 ed. E. Spanier, Jerusalem: Keter Publishing House. 1987.

5 היסטוריה, זואולוגיה, כימיה, בלשנות.

Printed from Otzar HaChochma

צבע התכלת בדם חלזון דווקא

איתא בגמ' (מנחות מב ע"ב):

> אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צביעתו להה? אמר ליה: מייתינן דם חלזון וסמנין, ורמינן להו ביורה ומרתחינן ליה...

וכן הוא בברייתא (שם מד ע"א):

> ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים... ובדמו צובעין תכלת...

ומבואר בגמ', שאם צבעו גוון דומה בדבר אחר, פסול למצות ציצית, כדאיתא בבבא מציעא (סא ע"ב):

> אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית? יציאת מצרים גבי ציצית?... אמר הקב"ה אני הוא שהבחנתי... אני הוא שעתיד ליפרע... וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא.

וכן הוא בספרי (פרשת שלח):

> "אני ה' אלוקיכם" - וכי מה ענין... אלא שלא יאמר הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי...

אלא שיש לעיין, האם הפסול בשאר החומרים הוא מחמת שהמצוה היא לצבוע בדם חלזון דווקא, או שהוא מחמת איזה יתרון אחר הנמצא בצביעה בדם חלזון, ואיננו בשאר חומרי צביעה, כמו, למשל, חוזק וקיום.

מן הגמ' אפשר היה להבין שהפסול בקלא אילן תלוי ביתרון כזה, וזו לשונה (מנחות מב ע"ב): "ותכלת אין לה בדיקה?! והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מייתי מגביא גילא ומיא דשבלילתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה - פסולה, לא איפרד חזותיה - כשרה", עיין בהמשך הסוגיה שם, דאם "איפרד חזותיה" זהו קלא אילן הנ"ל. וכמו שמבואר ברמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה א): "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה, וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור או בשאר המשחירין - הרי זה פסול לציצית", וכן מבואר שם (הלכה ד): "אם נבדקה ונודעה שנצבעה באחד משאר צבעונין המשחירים שאינן עומדים - פסולה". ואם כן, יוצא

שאם יצבעו בצבע חזק, המתקיים, שאינו בא מדם חלזון, יהיה כשר לציצית[6]. [אך דבר זה לא התברר לי, כי מצאנו בהרבה מקומות שהרמב"ם נותן טעמים להלכות סתומות, שהן גזירות הכתוב או הלכה למשה מסיני, וספק האם אפשר להוציא מטעמיו נפקותות לדינא].

ברם, מהמשך הגמ' שם (מג ע"א) משמע, שהצביעה צריכה להיות דווקא בדם חלזון, ולא מחמת חוזקו, דאיתא שם: "היכא דבדקינא בדרב יצחק בריה דרב יהודה, לא איפרד חזותיה - כשרה, איפרד חזותיה - בדקינן לה בדרב אדא בחמירא ארכסא, אישתנאי למעליותא - כשרה...". וכן משמע מסתימת לשון התוספתא (מנחות ט, ו): "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון. הביא שלא מן החלזון פסולה". ואף שזה נאמר לעניין בגדי כהונה, לא מסתבר לחלק.

וצ"ע ברמב"ם בהלכות כלי מקדש (פ"ח הלכה יג) שלא הזכיר תנאי זה של התוספתא. ותירוצו של המשנה למלך שם, שהרמב"ם סמך על מה שכתב בהלכות ציצית אינו מספיק. דמלבד שזה לעצמו דוחק, הרי בלשונו של הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה א) מודגש שצביעת תכלת בדם חלזון היא דווקא בציצית. וכן אינו מיושב בזה מה שהרמב"ם משמיט דין אחר, שנאמר באותה תוספתא: "שני התולעת מן התולעת שבהרים. הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה", שבזה אי אפשר לומר שהרמב"ם סמך על מקום אחר, שבו ביאר את הדבר. אמנם ר' אברהם בן הרמב"ם בפירושו לתורה (שמות כה, ד) כתב לגבי תכלת של משכן: "וצביעתו בדם חלזון לא בזולתו, כמו שביארתו הקבלה בתכלת של ציצית", וצ"ע.

האם צריכים חלזון מסוים

אחרי שהוברר לנו דבעינן צביעה בחלזון, יש להסתפק אם תכלת כשרה ממין מסוים של חלזון דווקא, או מכל חלזון[7], או יותר מכך, שהתכלת כשרה אף מכל דבר הדומה לחלזון באיזה עניין. והנה מסתימת לשון התוספתא הנ"ל עולה אחד משני דברים: או שהתכלת כשרה מכל דבר שבשם חלזון ייקרא, או שהיא כשרה ממין מסוים דווקא והתוספתא סתמה ולא פירטה שמדובר בחלזון מסוים, מכיוון שלמעשה הצביעה נהוגה אצל האנשים רק במין זה משום איזו סיבה[8].

---

6 עיין 'קופת הרוכלים' לבעל 'תפארת ישראל' בעניין התכלת.

7 לקמן יבואר מה זה חלזון.

8 מחמת שהמינים האחרים אינם מצויים או קשה לצבוע בהם וכד'.

Printed from Otzar HaChochma

מקור לדין דהתכלת אינה אלא מחלזון

עוד יש לעיין, מניין למדו חז"ל דין זה, דהתכלת אינה באה אלא מן החלזון. אפשר לומר, דתכלת בלשון התורה אינו שם גוון בלבד אלא צבע הבא מחלזון דווקא, וכן משמע קצת מלשון מהספרי הנ"ל ומהגמ' בבבא מציעא שהבאנו לעיל: "וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא", ועוד כהנה. וכן משמע מלשון הרמב"ם בפירוש המשנה (מנחות פ"ד מ"א): "שאין כל גון תכול בצמר נקרא תכלת אלא תכלות מסוימת...". אלא שמלשון התוספתא הנ"ל משמע להיפך, שתכלת הוא רק שם גוון. וכן מבואר ברמב"ם בהלכות ציצית הנ"ל (פ"ב הלכה א) ובהלכות כלי המקדש (פ"ח הלכה יג): "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול...".

בעניין זה יש לדון בדברי הירושלמי (כלאים פ"ט ה"א): "מנין שהן (-בגדי כהונה) מותרים בכלאים? שנאמר: 'ואת המצנפת שש... ואת האבנט שש משזר תכלת וארגמן ותולעת שני'... - מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל דבר שיש בו רוח חיים". דמשמע, לכאורה, שדורשים בהיקש שכל המינים יש בהם רוח חיים. ואמנם ב"פני משה" שם פירש בעניין אחר: "מה שני תולעת - מילתא אחריתא היא, ודריש שני תולעת דכתיב בבגדי כהונה, ופירושו שהצמר הוא צבוע בדם התולעת, וקאמר דהוא הדין בכל דבר שבא מרוח חיים וצבעו אדום כמהתולעת", אך הוא דוחק, דאין זה מתקשר לעניין הקודם. וגם, איך אפשר להכשיר בצבע מדבר אחר, כשכתוב מפורש בפסוק "שני תולעת".

והנראה בפירוש הירושלמי, דשם שאלו מניין שבגדי כהונה מותרים בכלאים, והביאו פסוק: "ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני" (שמות לט, כח), והוכיחו דשש הוא פשתן[9], ואחר כך הוכיחו דתולעת שני צובעים בצמר הבא מבעל חיים, והוא אומרם: "מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים...". אמנם הירושלמי כיוון לחוט ולא לצבע, אך אם נשלים את הדרשה גם לגבי הצבע, כיון שאין היקש לחצאין, יוצא לנו מזה, אגב גררא, שגם תכלת היא צבע שבא מדבר שיש בו רוח חיים[10]. אך בבבלי (יבמות ד ע"ב) דורשים דתכלת הוא צמר ממקור אחר: "וממאי דתכלת עמרא הוא? מדשש כיתנא, תכלת עמרא הוא", ועיין שם ברש"י.

וביראים (סימן תא [יז]) כתב: "ומנלן דצבוע בדם חלזון הוי סברא הוא שהרי ציצית לזכרון המצוות נצטוו, דכתיב 'וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה'', הלכך

---

9 עיין שם בירושלמי, בדברים שדילגנו עליהם כאן.

10 כעין זאת פירש ר"ש סירליאו בביאורו לירושלמי. וראה בפירוש מהר"א פולדא, הסובר כנראה שזו מילתא אחריתי, אך לדעתו הלימוד הוא שמתולעת שני נלמד שהתכלת אף היא מצבע של בעל חיים. ואם כן, גם לדרך זו יש ראיה מהירושלמי שצריך דם של בעל חיים.

יש לנו לומר שהצבע זכרון היוצר הוא, ואותו צבע, על ידי דומה לדומה, דומה לכסא הכבוד, כדתניא: היה ר' ינאי אומר מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונים לפי שהתכלת דומה לים...". ואינו מובן, דממה נפשך, אם הוא סבור דגוון הדומה לים אפשרי רק מחלזון, הרי אין צורך בסברה, כי זו התכלת האמורה בפסוק - ואין אחרת, ואם הוא סבור שהוא אפשרי גם מדבר אחר, הרי אין כאן ראיה כלל! ואולי כוונתו דהתכלת צריכה להזכיר לנו את הים לא רק בגוון שלה אלא גם במוצאה, כלומר מדם חלזון. ואולי זו גם כוונת רש"י (חולין פט ע"א ד"ה שהתכלת): "שהתכלת דומה לים, שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה ומראית דמו דומה לים...", עיין שם (ועיין בדברי הגר"א, יהל אור, פינחס רכו ע"ב).

סימניו של החלזון בדברי חז"ל

החלזון הוא בעל חיים

אחר כל זה נבוא לברר מהו חלזון. החלזון הוא בעל חיים, מדמחייבים עליו בשבת משום צידה ומשום נטילת נשמה (שבת עה ע"א). ובירושלמי (שבת פ"ז ה"ב):

> הצד חלזון ופצעו - אית תניי חייב שתים, אית תניי תני אינו חייב אלא אחת. מאן דאמר שתים אחת משום צד ואחת משום נטילת נשמה, מאן דאמר אחת היידא משום נטילת נשמה ולית לה צידה, ואתיא כהיא דאמר רבי אלעזר בי רבי יוסה רבי אבהו ורבי שמעון בן לקיש בשם רבי מאיר: מין חיה טהורה ברא הקב"ה למשה במדבר...

ופירש ב"קרבן העדה" בלשון ראשון:

> ולית ליה צידה - דאינו חייב משום צידה ואינה בכלל אבות מלאכות, שלא היתה צידה במשכן כלל, דחלזון לתכלת ודאי לא היה במדבר, שחלזון לא נמצא אלא בארץ ישראל ובחלקו של זבולון, ותכלת היה להן לישראל ממצרים. ובבהמות דהיינו באילים שהיו צריכין לעורות לא שייך צידה, אלא דבתחשים איכא למימר דהיתה צידה.
>
> ואתיא כההיא דאר"א וכו' מין חיה טהורה ברא הקב"ה למשה וכו' - אם כן בה ודאי לא שייך צידה, כיון דלא נבראת אלא למשה לבדו ובאתה אליו הלכך לית ליה צידה.

וקשה, דפשוט הוא בירושלמי שצדו חלזון במלאכת המשכן, דאיתא שם (פ"א ה"ג): "חזקיה אמר ההורג כינה בשבת כהורג גמל... א"ר שמעון בן חלפתא ולא מחלזון

שמענו...". וגם קשה להסביר שאין צידה כלל בשבת, שהרי משנה ערוכה היא בלי שום חולק. אלא, הנכון הוא כלשון האחר בקרבן העדה (על אתר): "ולית לה צידה - משום צידה אינו חייב", אבל הייתה צידה בחיה שברא הקב"ה למשה, עיין שם. וכן הוא לשון התוספות (שבת עה ע"א ד"ה הצד חלזון): "דבירושלמי משמע דצד חלזון לא מיחייב משום צידה". ומתוך זה שיש דעה שאין מלאכת צידה בחלזון, מסתבר שהוא קצת ניצוד ועומד.

החלזון שוכן בים

מקום משכנו של החלזון הוא ים, כמו שכתוב בַּספרי (וזאת הברכה):

> ד"א: "כי שפע ימים יינקו" זו ימה של יפו[11] שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא...
> אמר ר' יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד ושאלתיו בשלום. אמרתי לו: פרנסתך במה? הוא אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: ומי מצוי? אמר לי: השמים מקום בים שמוטל בהרים... [12]

וכן משמע במנחות (מד ע"א): "ת"ר חלזון זהו - גופו דומה לים, ובריתו דומה לדג...", כלומר שהוא חי בים, כמו שכנראה פירש הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב הלכה ב): "ואחר כך מביאין דם חלזון, והוא דג...''.

וגם אם נפרש ד"בריתו" כוונתו 'תבנית דיוקנו' או 'צורתו', כמו שפירשו רש"י ורבנו גרשום (על אתר), פירוש הדברים - שיש לחלזון דרכי הדגים באיזה עניין, שהרי אין צורה מיוחדת לדגים. וכן משמעות האמור בברייתא שם: "ועולה אחד לשבעים שנה", שעולה מן הים, כמו שפירש רש"י בחולין (פט ע"א ד"ה שהתכלת דומה לים) וכן בסנהדרין (צא ע"א ד"ה חלזון).[13] וכן כתבו הראשונים בהרבה מקומות דמשכנו של החלזון בים.

---

11 נ"א: חיפה.

12 ואף שהגר"א בהגהותיו מוחק "בים", משמע כן גם מתוך ההקשר (שהרי הסיפור על החלזון מובא כדי לפרש את "כי שפע ימים יינקו") וכן מן ההמשך שם: "ששבטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו: רבונו של עולם לאחיי נתת ארצות ולי נתת ימים לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת חלזון".

13 ורש"י במנחות כתב: 'עולה מן הארץ', ואולי יש לגרוס על הארץ וכמו שכתב רש"י במגילה (ו ע"א ד"ה ע"י חלזון) "חלזון עולה מן הים להרים...".

החלזון מצוי בים התיכון

החלזון מצוי בים התיכון כמו שכתוב בגמ׳ שבת כו ע״א: ״יוגבים אלו ציידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה״. וכן הוא בַּספרי הנ״ל, וכן בתרגום המיוחס ליונתן לדברים לג, יט, וכן כתב הרמב״ם (הל׳ ציצית פ״ב הלכה ב): ״ובים המלח הוא מצוי״.[14] ובספר הזוהר (ח״ב קמט ע״ב ועוד) כתוב דחלזון עולה מים כנרת, ובנצוצי אורות (על אתר) הביא לתרץ בשם הרמ״ק, שהזוהר מדבר בים כנרת של מעלה, עיין שם.

חלזון של הָרִים

מצד שני מצינו בגמ׳ (סנהדרין צא ע״א) שאפשר למצוא חלזון בהרים: ״עלה להר וראה שהיום אין בו אלא חלזון אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות״. ונחלקו המפרשים אם מדובר על אותו מין חלזון שבים או על מין חלזון אחר. רש״י שם כתב: ״חלזון - תולעת שיוצא מן הים אֶחד לשבעים שנה וצובעין בדמו תכלת, ולכתחלה אינו נראה בכל ההר אלא חלזון אחד״. אבל ביד רמ״ה חלק עליו, וכתב: ״דמסתברא האי חלזון לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא מכמה אנפי, חדא דהאיך בהר מאי בעי, וכי תימא דסליק בענני במטרא ונחות אטורא, אי הכי מאי קאמר ליה למחר נתמלא כל ההר כולו חלזונות, ודילמא הנך כולהו מימא אתו ולא מהאיך קמא איברו? ותו היכי מייתי ליה ראיה ממי דלא נפיק אלא משבעים שנה לשבעים שנה... אלא מסתברא דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא, אלא מינא אחרינא דמיברי מעפרא וממיא ומקריא בלשון ערבי חלזום״. וכן משמע בערוך, שחילק ׳חלזון׳ לשני ערכים, ובאחד מביא גמ׳ דידן ובשני את שאר דברי הגמ׳ על חלזון.

החלזון הוא בעל נרתיק

איתא במדרש[15]:

> מהו ״לא בלו שלמותיכם מעליכם״?... אמר לו: ולא היו גדילין והיו הבגדים קטנים להם? אמר לו: אל תתמה על זו, החלזון הזה כשגדל, מלבושו[16] גדל עמו...

---

14 ״ים המלח״ בלשון הרמב״ם הוא ״הים התיכון״ בלשון ימינו, עיין פירוש המשנה לר״מ מסכת כלים פט״ו מ״א, ועוד.

15 דברים רבה פרשה ז, יא ועוד, והערוך בערך חלזון מביאו בשם פסיקתא.

16 נ״א: נרתיקו.

Printed from Otzar HaChochma

והואיל והגענו לדבר זה, נוכל אולי לבאר ביתר ביאור את דברי הגמ׳ בשבת עה ע״א:

> ת״ר הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת. רבי יהודה אומר חייב שתים. שהיה ר׳ יהודה אומר פציעה בכלל דישה. אמרו לו אין פציעה בכלל דישה.
>
> אמר רבא מאי טעמא דרבנן? קסברי אין דישה אלא לגדולי קרקע. וליחייב נמי משום נטילת נשמה!... רבא אמר אפילו תימא שפצעו חי מתעסק הוא אצל נטילת נשמה. והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו מודה רבי שמעון בפסיק רישא ולא ימות! שאני הכא דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה.

והנה צריך להבין מהו לשון פציעה, ומה שייכות יש כאן למלאכת דש, וגם למה הפוצע מוגדר רק מתעסק אצל נטילת נשמה. אך לפי הנ״ל אפשר להסביר שמדובר כאן בפציעת הנרתיק הקשה שיש לחלזון, שבלשון חז״ל שייך בזה לשון פציעה, כמו באגוזים, וזה דומה מאוד לדש, ומובן יותר שזה רק מתעסק אצל נטילת נשמה. עיין עוד במפרשים.

החלזון של חז״ל הוא הוא החלזון של ימינו

והנה אחר כל הדברים האלה יוצא שהחלזון הוא מין בעל חיים, הנמצא בים ונמצא ביבשה, והוא בעל נרתיק. ואין בכל בעלי החיים מתאימים לסימנים אלה רק הצב הימי, שיש לו נרתיק הגדל עמו, והוא עולה ליבשה להטיל את ביציו, או המין הנקרא בלשון ימינו ׳חלזון׳[17], והדומים לו[18], שיש מהם החיים בים ויש מהם החיים ביבשה[19]. וממה שנאמר בגמ׳ הנ״ל (סנהדרין צא ע״א) שהחלזונות מופיעים לרוב אחר ירידת הגשם מוכרחים אנו לבחור באפשרות השנייה, שהחלזון של חז״ל הוא הוא החלזון שבלשוננו, כמו שידועה היטב התופעה שאחרי הקיץ החם והיבש בארץ ישראל שבו נופלים החלזונות לתרדמה, אחרי הגשם הראשון מופיעים הם על פני האדמה לרוב. וגם על הפסוק (דברים כח, מב): ״כל עצך... יירש הצלצל״, מתרגם תרגום יונתן: ׳חלזונא׳, והחלזונות ידועים כאחד המזיקים לחקלאות.

---

17 Gastropoda

18 Amphineura, Bivalvia, Scaphopoda

19 וכו במים מתוקים.

Printed from Otzar HaChochma

וכן היה ידוע אצל הראשונים, כמו שרואים בפירוש המשניות לרמב"ם (כלים פי"ב מ"א)[20]:

> חלזון - והוא כעין צדף עשוי מברזל נועלין בו את הדלתות ואותו הצדף הוא הצדף של בעל חי הימי הנקרא חלזון.

וכן בפירוש המיוחס לראב"ד על ספר היצירה (הקדמה, נתיב ח):

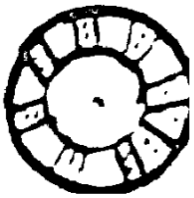
> כי הנה החלזון אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים או מכלל הצומח, כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף מקומו, כי הוא נועץ ותקוע בארץ.

וכן כתב בערוך[21]:

> חלזון בטבעת. פרק י"ב בכלים: או שקשר חלזון בראשה טמאה, פירו' זה צורתו.
>
> ונקראת חלזון כמין חלזון שהוא מוקף.

כת"י הספריה הלאומית, פריז hcb. 1218

כת"י פארמא 3011

ואמנם בדפוסים השמיטו את הציור, אך בכתבי יד אחדים הוא נשאר, ומתוכם ברור שכוונתו לטבעת העשויה בסליל כצורת חלזון של ימינו.

וכן כתב רש"י (ע"ז כח ע"ב ד"ה משקדי חלזוני):

> לימץ בלע"ז מין חלזון.

וכוונתו לצרפתית Limaz, שזהו חלזון של ימינו[22] (ובסנהדרין צא ע"א ד"ה חלזון כתב: "תולעת"). וכן הוא בלשונות הערבית והסורית, וכמו שהזכיר ביד רמה לסנהדרין (צא ע"א) הנ"ל. ועיין בפירוש המיוחס לר"ן על המשנה בשבת קז ע"א.[23]

---

20 בתרגום הרב קאפח. ובמקור הערבי: "חלזון - והי שכל צדפה מן חדיד ת'גלק בה אל בואב ותלך אל צדפה הי צדפת אל חיואן אל בחרי אל מסמא חלזון".

21 ערך חלזון, הבאתי כאן נוסח כה"י.

22 על פי הספר לועזות של רש"י.

23 ויש להעיר, כי הדברים המובאים עד כה מבטלים לגמרי את השערתו של האדמו"ר מרדזין שהחלזון הוא דיונון.

Printed from Otzar HaChochma

סימני החלזון בברייתא במנחות

הנה כבר הזכרנו לעיל את הברייתא במנחות מד ע"א, שבה נמצאו לכאורה סימנים לחלזון שבדמו צבעו תכלת (מנחות מד ע"א):

> ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים, ובריתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים.

מה ניתן ללמוד מהסימנים הנזכרים בברייתא?

יש בדברי חז"ל דברים הנאמרים על דרך האגדה, שהם כחידה שאי אפשר לעמוד עליהם, אלא אם כן מבינים את התכלית הנרמזת בתוכם. וכבר העירונו על כך רבותינו המפרשים הראשונים. ואעתיק פה מדברי הרמח"ל ב"מאמר על ההגדות" (=אגדות חז"ל) שדבריו קולעים אל הנקודה:

> אך הדרכים אשר העלימו בם את דבריהם שונים הם.
>
> הא' הוא דרך ההשאלות והמשלים. והם הדרכים ההלציים הידועים אצל בעלי המליצה, אשר על יסוד הדמיון והמשל ייחסו מקרים ופעולות למי שאין המקרים ההם או הפעולות ההן נכונים לו כלל.
>
> הב' הוא דרך העלם. והיינו שיעלימו תנאי הענין ולא יבארום ויאמרו מאמר מוחלט, ואין אמיתת המאמר ההוא אלא בגבול, דהיינו לפי בחינה אחת או לפי זמן אחד או לפי נושא או מקום אחד. ומי שיקח המאמר ההוא כולל ומוחלט יכשל וישתבש. וכבר מאמרים רבים יראו כסותרים זה את זה יען לא פורשו תנאיהם והיודע כל דבר בגבולו ימצאם אמתיים ובלי סתירה כלל...
>
> עוד צריך שתדע שדברים רבים מעיקרי הסודות ירמזום חז"ל בעניינים מן הטבע או התכונות, וישתמשו מן הלימודים שהיו מלמדים בדורות ההם אנשי החכמה הטבעית והתכונה. ואמנם אין העיקר להם העניין ההוא הטבעיי או התכוניי, אלא הסוד שרצו לרמוז בזה, ועל כן לא יוסיף ולא יגרע על אמיתת העניין הנרמז היות הלבוש המשליי ההוא אשר הלבישוהו אמיתי או לא, כי הכוונה היתה להלביש הסוד ההוא במה שהיה מפורסם בדורות ההם בין החכמים...
>
> ומי שלא יכיר הדרך הזה אי אפשר לו מעולם לעמוד על דעתם ז"ל כלל ועיקר.

דברים אלה חשובים מאוד לענייננו, שהרי קשה לעמוד על כוונת חז"ל באומרם דהוא עולה אחד לשבעים שנה - אם כוונתם שאינו מצוי, או כוונה אחרת יש להם בזה.

Printed from Otzar HaChochma

ובוודאי אין לרדוף אחר שבעים שנה ממש, או קרוב לזה, דהגע עצמך, הרי מצאנו להם מאמרים בהם יזכירו עניין שבעים שנה, כגון: "אפעה לשבעים שנה וכנגדו באילן חרוב. חרוב זה משעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה" (בכורות ח ע"א) ומאמרים נוספים, שאי אפשר לפרשם כפשוטם כלל.

וכן אין להכריח מכאן דהיוקר של התכלת תלוי בזה שהחלזון אינו מצוי, כי אולי כיוונו במלה "לפיכך" לקשור ביניהם בנמשל ולא במשל. ואולי כוונתם גם לומר, שהתכלת דמיה יקרים, כי בדמו של חלזון זה צובעים אותה, וחלזון זה ידוע כיקר ערך, או להיפך, כיון שצובעים בו תכלת, והתכלת יקרה בהיותה מבוקשת ביותר, דמיו של חלזון יקרים, ו"עולה אחד לשבעים שנה" - דבר בפני עצמו הוא (וזה נראה לי עיקר).

כמו כן, קשה לדעת מה כיוונו לומר ב"גופו דומה לים", ואין הבנה ברורה שנוכל להשתמש בה כבסיס לחיפוש אחר החלזון הזה.

כללו של דבר, לא ניקח את הברייתא, לפי סברתנו בה, כיסוד לסימני החלזון, אלא להיפך, אחר שנמצא בעז"ה את החלזון בדרכי החקירה ההגיונית, אולי נזכה להשכיל דבר בדברי הברייתא.

ההקדמות שיש להקדים לזיהוי חלזון התכלת

עתה נשאר לנו לחקור ולברר בדמו של איזה מין ממיני החלזונות הנמצאים בים התיכון צבעו את התכלת לציצית.

והנה כל הניגש למלאכה זו חייב להניח שתי הנחות יסוד: א. שידועים לנו כל המינים; ב. שלא נעלמו מינים מסוימים שהיו בעבר. רק אחר כך אפשר (וחובה) לעבור על כל המינים הידועים ולבחור במתאים ביותר. מי שאינו דורך בדרך זאת, אלא לוקח מין מסוים וחושב אותו למתאים בלא לעבור על כל המינים האחרים - טועה טעות חמורה בדרכי ההיגיון.

והנה ההנחה השנייה - שלא נעלמו מינים מסוימים מאז הזמן שבו צבעו תכלת עד עתה (תקופה של אלף וחמש מאות שנה, בערך) - לפי דעת המומחים, היא אמיתית[24]. הסיבה לכך היא שלא חלו שינויי טבע מהותיים באזור הים התיכון במשך תקופה זו, וגם לא הייתה הכחדה מכוונת של החלזונות בידי האדם. לכן, על פי דרכי הטבע, לא תיתכן היעלמות של מין מסוים ממיני החלזונות, אלא אם כן זה קרה באופן נִסי (על גניזת החלזון הנזכרת במדרש נדבר לקמן).

ובאשר להנחה הראשונה - לכאורה ממבט ראשון נראה, שאי אפשר להיות בטוחים בכך שאנו מכירים כיום את כל המינים המצויים בחופי הים התיכון, כי איך

24 מפי ד"ר א' ברש מאונ' ת"א.

נדע אם לא יימצאו עוד מינים חדשים בעתיד. אך במבט שני נראה, שאין הדבר כך. כי זה עשרות שנים עורכים מומחים חיפוש מתמיד אחר חלזונות לאורך חופי הים התיכון, וכבר הודפסו כמה רשימות של כל המינים שנמצאו[25]. טענת המומחים[26] היא, שבחיפושים הנערכים בשנים האחרונות אין מתגלים אלא מספר מועט של מינים חדשים, וגם מינים אלה, או שהם מזעריים מאוד, שבקושי ניתנים לראיית העין, או שהם מינים בודדים, שבדרך כלל הם תושבים זרים באזור, המובאים על ידי זרמי הים, שאינם נקלטים ומתרבים במקום. אם כן, ניתן לסכם בבירור, שזה תקופה ארוכה, מאז שהחלו החיפושים הקבועים אחר בעלי החיים באזור חוף הים התיכון, לא נמצאו מיני חלזונות חדשים בכמות המתאימה לצביעה.

היוצא מבדיקת כל החלזונות בים התיכון

מאחר ששתי ההנחות נמצאו אמיתיות, אפשר לבוא ולבדוק את כל המינים הידועים, לדחות את אלה שאינם מתאימים כלל לצביעה, ולקרב את אלה המתאימים לכך.

והנה יש לחקור, למה כיוונו חז"ל בברייתא במנחות (מד ע"א) במילים "ובדמו צובעין תכלת" - האם הם כיוונו לדם חיות או להפרשה אחרת?

ואמנם ידוע, שדם חיות של החלזונות שונה בהרכבו מדם חיות של רוב שאר בעלי החיים, ויש להם בהרכב דמם נחושת במקום ברזל, וכתוצאה מכך במקום הצבע האדום, שהוא צבע דמם של רוב בעלי החיים, צבע דמם הוא כחול (אך לרוב גם שקוף). אלא שלדעת המומחים אין אפשרות לצבוע בדם חיות. אשר לשאר ההפרשות, הנה בין החלזונות הנמצאים בים התיכון באזור ארץ ישראל ידועות חמש משפחות של חלזונות שיש להם הפרשה בעלת צבע. שתיים מהן - הסולמיות[27] והמצנפות[28] - נמצאות בעומק רב ולא ניתנות לשימושו של האדם. המינים ממשפחת הסגוליות[29] - שהרב י"א הרצוג ביקש לזהות מין אחד[30] מהמשפחה הזאת עם חלזון התכלת - נמצאים בלב ים, רחוק מן החוף, צפים על פני המים, ולעתים רחוקות ולא באופן קבוע, מובאים על ידי הזרמים אל החוף, וקצת קשה לעלות על הדעת שהם היו בשימושו של האדם. מצד שני, הם מתאימים יותר לדברי הברייתא: "ועולה אחד לשבעים שנה". אך, מינים אלו

---

25 המסכם שבהם הוא: Annotated List of the Mediterranean Mollusca of Israel and Sinai, Al. Barash.

26 מפי מר ה' מיניס מהאונ' העברית.

27 Scalidae

28 Mitridae

29 Janthinidae

30 Janthina janthina

נדחים לחלוטין מדברי הספרי (וזאת הברכה) הנ"ל: "... ומי מצוי? אמר לי: השמים מקום בים שמוטל בהרים...", מה שאין כן המינים האלו, הם צפים על פני המים, וגלי הים מביאים אותם לחוף, ויש להם סיכוי שווה להימצא בכל מקום בחוף, ואין הימצאותם גדולה יותר במקום מסוים. החלזונות משתי המשפחות האחרונות - הארגמונים[31] וארנבי הים[32] - מצויים בקרבת החוף בזמנים מסוימים וניתנים לשימושו של האדם.

באשר לאפשרות הצביעה בהפרשותיהם, ארנבי הים והסגוליות, לדעת המומחים אינם ראויים לצביעה[33], ורק המיני הארגמונים ראויים לצביעה, וגם ידוע ומפורסם מאוד מספרי היוונים[34] והרומאים[35] שצבעו בהם בימי חז"ל לרוב. אם כן, יוצא לנו בדרך זו שהחלזון שבו צבעו תכלת הוא ממיני הארגמונים.

הוכחות מידיעת ימי קדם

יש דרכים נוספות שעל פיהן נוכל לדעת מהו החלזון שבו צבעו תכלת, בלי להיזקק להנחות הנ"ל. האחת היא עיון בספריהם של יוונים ורומאים[36] מתקופת חז"ל, אשר שמו לעצמם מטרה לתאר את כל הטבע שהיה ידוע באותם ימים, ואת השימושים הרבים אשר האדם עשה בו על פני האדמה. והנה, כולם כאחד מתארים בפרסום רב את הצביעה שנעשתה על חוף ארץ ישראל במיני הארגמונים, ואף לא אחד מהם הזכיר מין אחר. קשה מאוד לטעון שנעלם מהם מין אחר אשר צבעו בו באותם הימים, במיוחד משום שגם מדברי חז"ל נראה קצת שהחלזון היה מפורסם מאוד אצל הבריות בעולם. כמו שאמרו במדרש (בראשית רבה פרשה צא, יא): "קחו מזמרת הארץ בכליכם - ... דברים שהן מזמרין בעולם: חלזון...".

ישנם סימוכין נוספים מסוג זה, המעידים על צביעה רק במין זה, והם החפירות[37] שבהן נמצאו בתי צביעה לרוב, וחפירות שבהן מצאו בגדים צבועים, ואלה נבדקו על ידי מומחים.

---

31 Muricidae

32 Aplysia

33 על הראשון שמעתי מפי ד"ר י' אחיטוב מאונ' בר אילן המומחה לחלזונות אלה, שיש רק מין אחד מן המשפחה הזאת המפריש צבע וגם מצוי בקרבת החוף ושמו Aplysia fasciata - ארנב ים מפוספס, וינקלר ב־Pacific Science, כרך 13, 1959, עמ' 361-357 כותב שהצבע אינו ראוי לצביעה, ועל המין האחרון - מפי פרופ' א' אלסנר ממכללת שנקר בר"ג ומפי ד"ר י' זיידרמן ממכון הסיבים בירושלים. המין האחרון, לדעתי, זקוק לבדיקה יסודית יותר.

34 עיין Aristotle, Historia Animalium, ספר V, סע' XV.

35 עיין Pliny, Natural History, ספר IX, סע' LII ואילך.

36 הנ"ל.

37 סקירה על החפירות בעניין זה ראה בספרו של ר' מנחם בורשטין "התכלת", עמ' 257-292.

Printed from Otzar HaChochma

הסימן האחרון הוא החלש ביותר, כי לא מצאו הרבה מאוד בגדים בהרבה מאוד מקומות, שנוכל לשפוט לפי זה. והסמך הקודם לו הוא חזק יותר, כי בתי צביעה כוללים יותר את מעשי הצביעה, שנעשו בתקופת חז"ל, וזה בתנאי שמצאו הרבה בתי צביעה בהרבה מקומות. אך הסמך הראשון חזק ביותר, כי זו עדותם של אנשים מאותה תקופה, שהתכוונו לאסוף ולכלול בספריהם את כל הנעשה באותם הימים.

הוכחות מדברי חז"ל והראשונים

ראיה נוספת, שהמין הנ"ל הוא הוא החלזון שבו צבעו את התכלת, היא מדברי הירושלמי שמביא הראבי"ה (סי' כה; פי' לברכות ט ע"ב): "וגרסינן בירושלמי בין תכלת לכרתי בין פורפירין ובין פריפינין, והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפירא...", כי המין הנ"ל נקרא בפי היוונים "פורפירא", וכן הצבעים היוצאים ממנו נקראים בלשונם כן (ואף שרק צבע מסוים הנוטה לאדום שהפיקו אותו ביותר מהחלזון הנ"ל נשא את השם "פורפירא", גם צבעים אחרים נקראו לפעמים על שם מוצאם). אף על פי שבירושלמי שלנו קטע זה אינו, לא בדפוסים ולא בכתבי היד (ולמרבה הצער אין הרבה כתבי יד של הירושלמי), אנחנו נסמוך על הראבי"ה, שכך היתה הגרסא לפניו[38].

וכן מוכח מפירוש הרמב"ן על התורה (שמות כח, ב) שכן היתה דעתו, שכתב שם להוכיח דתכלת היא דבר יקר ורק מלכים לובשים אותו, מתוך העובדה שבזמנו "לא ירים איש את ידו ללבוש תכלת חוץ ממלך גוים"[39], וידוע שהוא לבש "פורפירא" (וברור שהרמב"ן לא דיבר רק על הגוון שאין זה מוכיח על היוקר ולא כלום). וכן מוכח מדברי הערוך (ערך תכלת) על המאמר בבראשית רבה (פרשה לז, ח): "חבל ימא תכלתא דבבל", באחד מפירושיו - "מה בגד תכלת מובחר שבבגדים...", ואין לנו 'מובחר שבבגדים' אלא הפורפירא, וכן כתב במקור חיים[40], וכן דעת הרב בנימין מוספיא[41]: "פורפורא - פי' בלשון יוון ורומי בגד תכלת". ועיין בקופת הרוכלים (לבעל תפארת ישראל), כללי בגדי קדש של כהונה[42].

---

38 ואולי גם רבנו יונה מכוון לירושלמי הנ"ל, עיין פירושו לברכות ט ע"ב; ד ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה רבי אליעזר.

39 והוא האפיפיור, עיין פירוש הרמב"ן לבראשית יד, א.

40 על אורח חיים, לרב י"ח בכרך בעל חוות יאיר, מהדורת הרב פינס, תשמ"ב, ח"א עמ' צט.

41 בעל מוסף הערוך על הערוך, ערך פרפירא.

42 ד"ה והנה בענין חלזון.

ועוד יש להוכיח, כי בדברי חז"ל מוזכר בכל מקום חלזון, שצדו אותו על חוף הים התיכון, והתפרנסו בו, וכולם בלשון סתמית. וזה פשוט וברור שחלזון הארגמון היה מפורסם מאוד באותם הימים ובעלי מלאכת הצביעה השתמשו בו לרוב באותם המקומות, כמו שראינו זאת לעיל, ואם לצביעת תכלת שימש חלזון אחר, איך ייתכן להזכיר בלשון סתמית כשמספרים על חלזון, שהשתמשו בו בחופו של זבולון, ושזבולון זכה לים הנותן לו את החלזון הידוע, כשכל זה מכוון לחלזון התכלת, כפי המבואר בלשון הספרי (וזאת הברכה) הנ"ל:

> "כי שפע ימים יינקו" זו ימה של יפו[43]... אמר ר' יוסי... אמרתי לו: פרנסתך במה? הוא אמר לי: מחלזון...
> "ושפוני טמוני חול" - שפוני זו חלזון... לפי ששבטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו: רבונו של עולם... לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת חלזון. אמר לו לסוף שאני מצריכם לידך על ידי חלזון זה...

והא דמדובר על החלזון של התכלת, משמע משמשפט "שאני מצריכם לידך", כלומר על ידי מצות ציצית (וקשה לפרש שהכוונה לבית המקדש והכוונה לארגמן שנצרך לבית המקדש שגם אותו הפיקו, כידוע, מחלזון הארגמון, כי זה לא נקרא 'מצריכם לידך'. והלשון במסכת מגילה (ו ע"א): "**כולן** צריכין לך ע"י חלזון").

וכן מבואר בתרגום יונתן על הפסוק (דברים לג, יט): "ארום על ספר ימא רבא שרן ויתפרנקון מן טריתא וחלזונא יאחדון ויצבעון מאדמיה תיכלא לחוטי גוליתהון...". וכן הבין הערוך שהביא ספרי זה וחלזון של התכלת תחת אותו ערך (חלזון), וכן הבינו הרבה ראשונים. וזאת ראיה שאין עליה תשובה.

עוד יש להוסיף ראיה, שזה ידוע היום מספרים[44] ומחפירות[45], שבחלזון הארגמון צבעו צמר גם בגוון תכלת ממש. ומוכח מהגמ' שלא היה תחליף לתכלת הכשרה אלא קלא אילן. ואם כן, צבע שאינו קלא אילן וגוונו שווה לו, הוא הוא התכלת הכשרה.

---

43 נ"א: חיפה.

44 עיין במאמר של ג' בריג'מאן, בתוך The Royal Purple And Biblical Blue, עמ' 159-165.

45 עיין במאמר של א' שפר, אריגי עין בוקק, בתוך: ארץ ישראל, כרך יט, עמ' 160-169 (פרופ' צבי קורן מערער על תוצאות הבדיקה שנעשתה בפיסת האריג הכחול הנמצא על ידי שפר. אך כיום ישנם ממצאים חדשים המאשרים כי בזמן העתיק צבעו צמר בגוון התכלת גם בחלזון הארגמון. ראה מאמרו של ד"ר ברוך סטרמן, הרב הרצוג והחיפוש אחר התכלת, בתוך: משואה ליצחק, חלק שני עמ' 38, וראה גם: New York Times ,WORLD | February 28, 2011, Memo From Ramat Gan: (Rediscovered, Ancient Color Is Reclaiming Israeli Interest, D. KRAFT.

Printed from Otzar HaChochma

וזו לשון הגמ׳ (מנחות מג ע״א): ״מר ממשכי אייתי תכלתא... בדקוה בדרב יצחק בריה דרב יהודה ואיפרד חזותיה, בדרב אדא ואישתנאי למעליותא. סבר למיפסלה. אמר להו רב אחאי: אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא אלא...״ (וזה מדוקדק מעוד מקומות).

הפירוש של ״דם חלזון״

לפי זיהוי זה מובן גם פירוש אומרם שהצביעה נעשית ב״דם חלזון״ (מנחות מב ע״ב; וכן בברייתא מד ע״ב). הרי יש לתמוה איך קראו להפרשה מסוימת של חלזון - ׳דם׳, כי בדם חיות לא ניתן לצבוע כנ״ל, אך בחלזון זה להפרשה יש גוון דמוי דם, עד שהקדמונים שייכו אותה לדם. וכן כתב על חלזון זה יוסף בן מתתיהו[46], שצובעים ב׳דמו׳ את צבע הארגמן, כי מחלזון זה הפיקו גם את צבע הארגמן (ורק לאחר ההרתחה עם תוספת סממנים מתקבל ממנו צבע התכלת).

דקדוק נוסף במיני החלזונות

ממין זה - כלומר, ממשפחת הארגמונים בלשון המומחים - יש בחוף ארץ ישראל שלושה סוגים (או מינים, בלשונם), והם: ארגמון קהה קוצים (Truncullariopsis trunculus), ארגמנית אדומת הפה (Thais haemastoma) וארגמון חד קוצים (Murex brandaris), השונים זה מזה במקצת, ובכולם השתמשו בזמן חז״ל לצביעה.

כפי שהערנו לעיל, מסתימת התוספתא (מנחות ט, ו) משמע שאין עדיפות כלשהי לחלזון אחד על משנהו - כולם נכנסים תחת השם ׳חלזון׳ של התוספתא, בכולם נהגו לצבוע, והם כשרים לתכלת. אמנם למעשה רק הראשון מהשלושה הוא המתאים ביותר.

ביאור הסימנים שבברייתא במנחות

והנה, אחר שהתברר לנו מהו החלזון שבו צבעו תכלת, נוכל לנסות להבין את דברי חז״ל בברייתא הנ״ל במנחות (מד ע״ב):

> ת״ר חלזון זהו גופו דומה לים ובריתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים.

46 קדמוניות היהודים, ספר ג ז, וכן הוא ביוספוז.

Printed from Otzar HaChochma

"גופו דומה לים"

בכוונת "גופו דומה לים", נראה דהרמב"ם מפרש לעניין הגוון: "ואח"כ מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין הים..." (הל' ציצית פ"ב הלכה ב), וכן הוא בסמ"ג (הל' ציצית) וכן כתב בספר המנהיג (הל' ציצית). וכן הוא לגרסת מסכת ציצית: "גופו דומה לרקיע". ורש"י (על אתר) סתם את דבריו: "גופו - מראה גופו", וכן הוא בפירוש רבנו גרשום מאור הגולה, ואולי כוונתם גם כן לעניין הגוון.

ברם, החלזון שלנו - אין צבע גופו דומה לים! ואפשר לפרש שכוונת "גופו דומה לים" היא שנרתיקו עשוי קמטים קמטים העשויים כגלי הים, ובזה הוא דומה לים עם "המון גליו". או אפשר לפרש שהוא דבוק לקרקעית הים, ואינו ניכר בפני עצמו, והרי הוא כחלק מהים, עד כדי כך שגדלים עליו צמחים ויצורי ים אחרים (בייחוד שהמלה "ים" במקרא מכוונת לקרקעית הים דווקא, כמו בפסוק בישעיהו [יא, כב]: "כמים לים מכסים"). ופירוש זה יותר פשוט בלשון הברייתא, דלפי פירוש הרמב"ם הוי ליה למימר 'צבע גופו דומה לים'.[47]

"ברייתו דומה לדג"

באשר ל"ברייתו דומה לדג", רש"י פירש "תבנית דיוקנו", ורבנו גרשום - "צורתו", והרמב"ם כתב סתם "והוא דג". ואולי הכול אחד, כלומר שהוא בעל חיים החי בים, כי אין צורה מיוחדת לדגים, ובלשון חז"ל כל דבר שבים נקרא דג, כפי שכתב הגר"א באליהו רבה על כלים פ"י מ"א: "שכל שבים מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו".

ולפי הנ"ל יתפרש יפה, שבאה הברייתא לומר דבר והיפוכו, שמצד אחד, החלזון הזה הוא בטל לים שדבוק לקרקעיתו, ומצד שני הוא חי ודרכו דרך דגים היא (כלומר בעלי חיים ימיים). ונראה שזו דעתו של הפירוש לספר היצירה המיוחס לראב"ד, שהבאנו לעיל: "כי הנה החלזון אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים או מכלל הצומח, כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף מקומו כי הוא נעוץ ותקוע בארץ", שהוא מקשר את דבריו לברייתא הנ"ל, כמו שרואים זאת מדברי הרמ"ע מפאנו שנמשך אחר דבריו (מאמר צבאות השם ח"ב, יד-טו): "החלזון הוא דומם והוא צומח והוא חי. אמנם ידענו כי כן, שהרי חי הוא שגופו מתנועע במקום גידולו אילך ואילך... וצומח הוא

---

47 לביטוי "גופו דומה לים" ישנו הסבר נוסף, שהוזכר כנראה לראשונה במאמרם של ד"ר ישראל זיידרמן וד"ר אהוד שנייר - התכלת והארגמן, פאר תעשיית הטכסטיל בעת העתיקה, בתוך "מדע", כרך כ"ו חוברת 4, יולי 1982: "קונכיית הארגמון עשויה להיות משופעת בצבעי כחול וסגול חזקים בגלל צמידה ביולוגית של שכבת יצורים זעירים" (ישראל זיידרמן, לחידוש מצות תכלת בציצית, תחומין ט, תשמ"ח, עמ' 430). הסבר זה נהיה רווח מאוד בציבור, אך אין דעתי נוחה הימנו.

Printed from Otzar HaChochma

שאינו זז ממקומו אלא שרשו נעוץ ותקוע בקרקע הים... ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים, ואז הוא דומם בלא תנועה כלל כמו האילנות אחרי עקירתם. ועלייתו אינה אלא מטבע המים וכובדם שכל הדברים הקלים צפים על פניהם".

"ועולה אחד לשבעים שנה"

והאמור שם "ועולה אחד לשבעים שנה" יכול להתפרש באחת משלוש דרכים: א. עולה מהים ליבשה; ב. עולה מקרקעית הים על פני המים; ג. עולה ברשת הדייגים.

והנה הרמב"ם לא הביא זה כלל. ורש"י מפרש שזו סיבת יוקר דמיו, כלומר שאי אפשר להשיגו בזמן אחר, אך ברמ"ע מפאנו דלעיל רואים אחרת, כי אחד לשבעים שנה הוא מת (והכוונה שם לתקופת חייו, וכמו שהגר"א מפרש בשבעים שנה של חרוב, עיין ביאורי הגר"א לאגדות הש"ס תענית כג ע"א) ואז עולה. בגמ' בשבת עה ע"א מבואר שהיו צובעים בחלזונות חיים, וחלזון מת אינו ראוי לצבוע בו, ואם כן, לפי הרמ"ע מפאנו,יוקר דמיו של החלזון אינו קשור לעלייתו אחד לשבעים שנה (ולכאורה אפשר להשיגו בכל עת) אלא הוא מחמת סיבה אחרת, וכוונת הברייתא לקשור עלייה אחת לשבעים שנה ליוקר הדמים רק בנמשל, או שהכוונה ליוקר דמיה של התכלת (וצריך לגרוס: לפיכך דמיה יקרים) ואז הפירוש הוא מכיוון שבדמו של חלזון צובעים תכלת וידוע לכול שזה צבע יקר, לפיכך דמיה של מצות תכלת יקרים. ואף לגרסא שלפנינו הכוונה היא שדמיו של החלזון יקרים כיוון שבדמיו צובעים תכלת ויש ביקוש רב לתכלת ולחלזונות (שכן צריך הרבה מהם להפקת הצבע), אך לא בגלל עליית החלזון אחת לשבעים שנה.

דרכו של הרמ"ע מפאנו בפירוש הברייתא מתאימה מאוד לחלזון שלנו, רק שהוא מפרש "עולה" - שעולה מהקרקע על פני הים, ויותר נוח לפרש עולה מן הים ליבשה.

היוצא מן הטמא במלאכת שמים לעניין ציצית ותכלת

והנה אחר שנתברר ונתאמת אצלנו מה הוא החלזון שבו צבעו תכלת למצות ציצית וכנראה גם למקדש, יוצא אפוא, שניתן לקיים מצות ציצית וגם לעשות צורכי מקדש מדבר טמא (כי אין לחלזון שלנו לא סנפיר ולא קשקשת).

וכן הדבר פשוט גם אילולי זה, כי ארגמן ותולעת שני הם ודאי צבעים הבאים מדברים טמאים: הארגמן בא מהחלזון שלנו, כמו שמוכח מתרגום השבעים, מיוספוס פלביוס בספר קדמוניות היהודים, מפילון האלכסנדרוני בספרו חיי משה ומתרגומים יווניים נוספים, שהוא בא מחלזון הנקרא 'פורפורא' (וגם לפי הרמב"ם שלא כתב כן בפירוש המשנה כלאים פ"ט מ"א, אלא כתב שהוא צבע הנקרא "לך", הרי גם זה צבע ידוע הנעשה מהחרק ההודי Lakshedia lacca שהוא בעל חיים לא טהור). וגם תולעת

שני, שהיא חרק ידוע הנקרא Kermes (ע"פ התרגומים הנ"ל, פי' רב סעדיה גאון לשמות כה, ד וכן הרמב"ם בהל' פרה אדומה פ"ג הלכה ב, ועוד הרבה), איננו טהור. ואף שרבנו בחיי כתב בפירושו לשמות כה, ג: "ולא מצינו משי בנדבת המשכן לפי שהוא יוצא מגוף השרץ שהוא התולעת ולא הוכשר למלאכת שמים אלא דבר טהור, וכענין שאמרו בתחש, וצבע תולעת השני אינו מגוף התולעת אלא מתוך גרגרים שהתולעת בתוכם...", הרי המציאות אינה כן, אלא הגרגרים האדומים שהתולעים בתוכם הם הכנימות - האמהות שלהם, שהן שרצים טמאים.

אמנם איתא בגמ' בשבת כח ע"א-ע"ב:

> אמר רב אדא בר אהבה: תחש שהיה בימי משה קמיבעיא ליה, טמא היה או טהור היה? אמר רב יוסף: מאי תיבעי ליה, תנינא: לא הוכשרו במלאכת שמים אלא עור בהמה טהורה בלבד... למאי הלכתא לתפילין...

הרי שבמקדש בעינן מבהמה טהורה בלבד! ואין לומר שזה נאמר דווקא לעניין עור בלבד, שהרי בגמ' רצו ללמוד משם דפרשיות של תפילין צריך לכורכן בשערן ולתופרן בגידן, וכן הר"ן (ראש השנה כו ע"ב) למד מכאן לפסול שופר העשוי מקרן בהמה טמאה. ואף שלמסקנת הגמ' דין זה לא נאמר לעניין המשכן, ולהיפך - עור דבהמה טמאה כשר למשכן, וכמו שנאמר בגמ' שם ע"ב "מאי הוי עלה דתחש...", וכמו שכתב הרשב"א בשם רב האי גאון שם, מכל מקום קשה קצת, איך היתה הוה אמינא בגמ' לומר דבמשכן לא הוכשר אלא דבר טהור.

אך נראה באמת דברייתא דרב יוסף ד"לא הוכשרו במלאכת שמים אלא עור בהמה טהורה בלבד" נאמרה רק לעניין עור, ומה שקשה על כך משערן וגידן הנ"ל קשה בין כך ובין כך, שהרי לשון הברייתא היא "עור בהמה טהורה", והגמ' מחפשת לעניין מה זה נאמר, וכבר נתקשה בזה הרשב"א במקום, וכן הוא בתוספות ד"ה לא צריכא. ורש"י תירץ זה בד"ה אלא לנכרכות בשערן, וז"ל: "תניא להההיא דרב יוסף שצריך לקשור איגרות הפרשיות בשער עור בהמה טהורה...", עיין שם, או שנאמר שהברייתא דרב יוסף נאמרה על עור וכל דדמי ליה כגון שער, גידים וקרניים, ובזה נצא גם ידי הר"ן הנ"ל. ובנודע ביהודה[48] תירץ דכל דלחזותא אין בו ממש, ועיין שם אריכות דבריו.

---

48 מהדורא תנינא או"ח תשובה ג. מבנו.

Printed from Otzar HaChochma

גם מצאנו דנחלקו הרמב"ם והראב"ד בעניין מור שבשמן המשחה, שהרמב"ם כתב בהל' כלי המקדש (פ"א הלכה ג): "המור הוא הדם הצרור בחיה שבהודו הידוע לכל...". וכתב על זה הראב"ד בהשגות: "א"א אין דעתי מקבלת שיכנסו במעשה הקדש דם שום חיה בעולם, כל שכן דם חיה טמאה...". הראב"ד לא ציין מקור לדבריו, אלא אמר אותם מסברא בעלמא. ואין לראות בגמ' בשבת הנ"ל מקור אפשרי לדבריו, כי הוא פסל גם דם חיה טהורה, כנראה למדקדק בלשונו. גם אין להסמיך את דבריו על הדין "ממשקה ישראל - מן המותר לישראל" (פסחים מח ע"א, ועוד), כמו שהעלה בתשובת נודע ביהודה הנ"ל, דזה לא נאמר אלא על קרבנות ונסכים, וצ"ע.

והנה המגן אברהם (סי' תקפו ס"ק ג) כתב דכל המצוות הוקשו לתפילין להיפסל בדבר מן הטמא, אך קשה עליו ממצוות טובא, דכשרות מדברים טמאים[49], ואף בציצית עצמה מצינו דכשרה ממשי[50], וכן הר"ן הנ"ל למד רק לעניין שופר דהוא מלאכת שמים כמו שכתב שם, עיין שם, וכן הרבה אחרונים חלקו על דין זה.

על גניזת התכלת

בכמה מקומות הוזכרה גניזת התכלת. האחד מהם הוא מדרש תנחומא (פרשת שלח)[51]:

> אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה. אימתי כשיהיה[52] תכלת. ועכשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגנז, מצוה בלבן.

וכן בספרי (וזאת הברכה):

> אמר ר' יוסי: פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד ושאלתיו בשלום. אמרתי לו: פרנסתך במה הוא? אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: ומי מצוי? אמר לי: השמים, מקום בים שמוטל בהרים, וסממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו. אמרתי: השמים, ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעולם הבא.

---

49 עיין בנודע ביהודה הנ"ל שהקשה שם מהא דאיתא בסוכה כג, דפיל קשור כשר לדופן סוכה.

50 ואף יש דעה דהוא דאורייתא.

51 וכן הוא בתנחומא ישן.

52 נ"א: כשהיה.

Printed from Otzar HaChochma

וכן בגמ' בבא בתרא עד ע"א:

> רבי יוחנן משתעי זימנא חדא הוה קא אזלינן בספינתא וחזינן ההיא קרטליתא... נפק בת קלא אמר לן: מאי אית לכו בהדי קרטליתא דדביתהו דר"ח בן דוסא, דעתידה דשדיא תכלתא בה לצדיקי לעלמא דאתי.

והנה, ראשית, אין שום הכרח להבין, שהגניזה המוזכרת היא העלמה נסית של החלזון, אלא רק הפסקת הצביעה בו על ידי האנשים משום איזו סיבה. יתרה מזו, אפילו אין הכרח לפרש שהאנשים הפסיקו לצבוע בחלזון לגמרי, אלא שהצביעה איננה מצויה כל כך (כמו שמצינו לגבי ביטול זכוכית לבנה, עיין בבא מציעא כט ע"ב תוספות ד"ה בזכוכית לבנה).

וכל שכן שאין לראות בדברי אגדה הללו הלכה האוסרת להטיל תכלת בזמן הזה, ולבטל על ידי זה מצוה שלמה מן התורה. הגע עצמך, שבכל התלמוד עד שנותיו של רב אחאי (ראה מנחות מג ע"א) מוזכרת צביעת התכלת כדבר פשוט, ואין גם לדעת מתי נכתבו הדברים שבמדרש תנחומא על גניזת התכלת. והגניזה הנזכרת בספרי וכן במסכת בבא בתרא הנ"ל, הרי היא עניין אחר לגמרי, כמו שנראה למעיינים. שהרי הדברים כלל לא נאמרו שם על הפסקת התכלת, שכן ר' יוסי מדבר עם סבא המתפרנס מהתכלת, ומתוך שראה שהחלזון אינו מצוי לכול וצריך מומחיות לדעת היכן לחפשו, למד[53] שעניין התכלת, הרמוז בסיפור זה, הוא גנוז לצדיקים לעולם הבא. וכן הוא בבבא בתרא הנ"ל, ואין כאן מקום להאריך בזה[54].

ואדרבה, זה ידוע[55] שהצביעה המפורסמת בחלזון הארגמון שהיתה בחופי ארץ ישראל, נפסקה בערך בזמן הכיבוש הערבי, כלומר בערך בזמן חתימת התלמוד הבבלי, ודבר זה מסביר את היעלמות התכלת מישראל.

ומה שנזכר בדברי המקובלים על גניזת התכלת, אין הדברים האלה נוגעים להלכה כלל וכלל, כמו שהורה לנו הגאון מוילנא זצ"ל[56] (והדברים מוכחים מיניה וביה, שהרי בפרי עץ חיים מדובר על גניזת תכלת מחורבן הבית, והרי בזמן הגמ' קיימו מצות תכלת).

---

53 כמו שכתוב שם: ניכר הוא.

54 [וראה עוד להלן בחוברת זו, במאמר: למשמעות 'נגנז' בדברי חז"ל.]

55 עיין במאמר של ג' בריג'מאן, בתוך The Royal Purple And Biblical Blue, עמ' 159-165.

56 עיין הקדמת ר' חיים מוולוז'ין לפירוש הגר"א לספרא דצניעותא.

Printed from Otzar HaChochma

גוון התכלת

תכלת דומה לים

ועתה יש לברר מהו הגוון הנקרא תכלת. והנה, לכאורה הגמרא עצמה מגדירה את הגוון דאיתא במנחות מג ע"ב[57]:

> תניא היה ר' מאיר אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע לכסא הכבוד, שנאמר: "ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר", וכתיב: "כמראה אבן ספיר דמות כסא".

אך, היה מקום להסתפק אולי אין הכוונה לדמיון מושלם אלא לדמיון מה. אלא שצריך להבין למה לו לר' מאיר להתחיל בים ורק אחר כך לעבור לרקיע, הוי ליה לומר 'תכלת דומה לרקיע' (דבשלמא לדַמות ישר לכסא הכבוד אי אפשר, דאין גוונו ידוע, וכן לאבן ספיר, שאין כל האבנים שוות זו לזו). ותירץ על זה רש"י (סוטה יז ע"א ד"ה שהתכלת דומה לים כו'): "ואיצטריכו כל הני משום דלא אשכחן קראי אלא ברקיע שדומה לכסא הכבוד, הילכך תכלת דומה לים וים דומה לרקיע, דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא דומה לדומה, כמו תכלת דומה למראה הים ואנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע", ומכאן שהדמיון של תכלת לים הוא מושלם (ויש לבאר את רש"י, שכן יש לשאול, אם התכלת דומה ממש לים, ואינה דומה ממש לרקיע, הרי גם הים אינו דומה ממש לרקיע, ומאי אולמי לדמות ים לרקיע ולא תכלת עצמה לרקיע? אך התשובה לזה היא, כי הים והרקיע תמיד סמוכים זה לזה למראה עיני כל אדם)..

אמנם את הראיה מן הגמ' יש לדחות, שאולי יש סיבות אחרות לדמות תכלת לים, אם כדי להזכיר נִסים שנעשו לישראל בים, ואם מחמת שהחלזון בא מן הים, כמו שמשמע ברש"י במנחות שם ובחולין פט ע"א, עיין שם, אך דימוי צבע התכלת לצבע הים מפורש בפסיקתא רבתי (פיסקא מתן תורה פרשה כ, ג):

> מיד כשעלה משה למרום פתח הקב"ה שבעה רקיעים... והראהו ארבע צבעונים שעשה מהם משכן... אמר לפניו רבש"ע איני יודע דמות ארבע צבעונים. אמר לו חזור לפניך. חזר וראה גדוד מלאכים שלובשים לבוש דומה לים. אמר לו זו היא תכלת...".

---

57 וכן סוטה יז ע"א וחולין פט ע"א.

Printed from Otzar HaChochma

ראיות שצבע התכלת הוא כחול כהה

התבאר שצבע התכלת דומה לצבע הים, שהוא כידוע כחול כהה. כן יש להביא ראיה גדולה ממדרש הספרי (פרשת שלח):

> ר׳ אלעזר ברבי שמעון אומר: למה נקרא שמה תכלת? על שם שנתכלו המצרים בבכורות, שנא׳: ״ויהי בחצי הלילה וה׳ הכה כל בכור״. ד״א: על שם שכלו המצרים בים.

הרי שמפורש כאן שצבעם של השמים בלילה הוא תכלת, וכן צבעו של הים הוא תכלת[58]. וכן למד גם ר׳ משה הדרשן[59]: ״פתיל תכלת על שם שכול בכורות. תרגומו של שכול תכלא. ומכתם היתה בלילה וכן צבע התכלת דומה לצבע רקיע המשחיר לעת ערב״.

ועוד אצלי ראיה מדברי הגמ׳ בשבת שבת צט ע״א: ״ונראין קרסין בלולאות ככוכבים ברקיע״, כלומר, בלולאות דווקא, שהיו תכלת, שהוא צבעו של הרקיע בשעה שנראים הכוכבים.

וכן מִתאמת מדברי פילון האלכסנדרוני, שהיה בזמן הבית, שבספרו חיי משה מדבר על התכלת שבמקדש שהיא דומה לשמים, והוא מעיר על זה במאמר מוסגר: ״שהרי השמים מטבעם כהים הם״[60].

וכן הובא בפירוש ר״א אבן עזרא על שמות כה, ד בשם יפת בן עלי, והוא עצמו חלק עליו (ונראה לי, שהוא הבין את כוונתו, שהוא שחור ממש, ולכן חלק עליו וטען שהוא ירוק[61], שהרי רש״י הביא את דברי ר׳ משה הדרשן הנ״ל ולא חלק עליו, והוא עצמו כתב במקום אחר שהתכלת היא צבע ירוק).

וכן משמע מדברי הפירוש המיוחס לרוקח (בפרשת תרומה): ״תכלת הוא צמר צבוע קרובה לשחרות דומה לרקיע תכליתו על כן נקרא תכלת...״. וכן משמע קצת מפירוש הרמב״ן לבמדבר טו, לא: ״גם הגוון תכלית המראות, כי בריחוקם יראו כולם כגוון ההוא, ולפיכך נקרא תכלת״.

---

58 אין זה שולל את האפשרות שהגוונים האחרים הדומים נקראים גם כן תכלת, כי אין לדעת אם תכלת הוא תחום רחב של גוונים דומים או רק גוון מסוים מאוד. על כל פנים הגוונים האלה ודאי נקראים תכלת.

59 הובאו דבריו בפירוש רש״י לבמדבר טו, מא.

60 ואולי אפשר להסביר על פי זה את המימרא של ר׳ מאיר: ״התכלת דומה לים, וים דומה לרקיע...״, שצבעו של הים ידוע שהוא כחול כהה, אך הצבע של הרקיע האמיתי אינו ידוע, ולנו הוא נראה כחול בהיר, אך מכיון שצבעו של הרקיע הוא ממים העליונים, הרי צבעו כצבע הים, כלומר באמת הוא כחול כהה, ורק לנו מרחוק ומרוב אור נראה בהיר.

61 שכוונתו לכחול שלנו. כמו שהוא בשימוש אצל הראשונים.

Printed from Otzar HaChochma

דעת הרמב"ם בזה – כחול טהור

אמנם הרמב"ם כתב בהלכות ציצית (פ"ב הלכה א)[62]: "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכוחל, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין בטהרו של רקיע" (הלשון פתוך מובאת במשנה בנגעים פ"א מ"ב, והסביר שם הרמב"ם: "פתוך הוא המראה המעורב מן הלובן והאדמומית..."), הרי מבואר ברמב"ם להדיא, שתכלת כוללת מראה כחול בהיר כגוון השמים (ואף שהרמב"ם שם קורא לצבעים הדומים לתכלת "משחירין", הרי הוא קורא לכל המכחילים משחירים, וכמו שגם מובא במורה נבוכים ח"א פע"ג בהקדמה ו' למדברים). וכן הוא בהדיא בפירוש ר' אברהם בן הרמב"ם לשמות כה, ד: "ותכלת, צמר צבוע מראה דומה למה שנראה ממראה הרקיע שהוא כחול טהור (מראה ממוצע) בין הכחול העמוק והלובן..." (אך עיין בספרו המספיק לעובדי ה'[63]: "שהתכלת היא צמר כחול זך, הדומה לצבע הענן הנדמה לעין שהוא צבע השמים"). ואצל רבי תנחום הירושלמי מצאנו: "אמרו על הצבע הכחול כשתיארו את התכלת, שהוא צבע השמים שצבעו כחול בהיר, נוטה ללבן"[64].

ויש קצת סמך לדברים הללו ממדרש במדבר רבה (פרשה ד, יג): "לכך היה הבגד תכלת מלמעלה פניו כנגד הרקיע הדומה לו...", עיין שם.

וכן כתב רב סעדיה גאון בפירושו לתורה[65]: "והם שלשת הגלגלים אשר תחתם... ככתוב 'הנוטה כדוק שמים', וגם הם מענגים את עיני בני אדם בצבע התכלת, הוא אותו צבע שבו נעשה המשכן...". וכן בפירושו לספר יצירה[66]: "והרי תקרת המשכן דומה לרקיע כי יש בה אריג של צבעי השמים סמאן ג'ון[67] הנקרא תכלת". וכן מובא בבעל העיטור (הל' ציצית) בשם רב נחשון גאון, שתכלת הוא צבע לו"ן אסמ"א[68]. וכן כתב יוספוס פלביוס[69] שהיה בזמן הבית. רק שיש לומר שדבריהם לא בדווקא אלא שגם שמים נקראים תכלת, אך אפשר שגם כחול יותר כהה נקרא תכלת, כי התכלת היא כלל הכחולים (כמו שמשמע בספר אמונות ודעות לרס"ג מאמר שני פרק ב,

---

62 ובדומה בהל' כלי המקדש פ"ח הלכה יג.

63 בתרגומו של נסים דנה עמ' 273.

64 המדריך המספיק, ערך פתך (ירושלים תשס"ה, עמ' 495). במקור הערבי: קיל פי אללון אלאזרק ענד מא וצף אלתכלת אלד'י הו לון סמאוי צאפי אלזרקה מאיל אלי אלביאץ'.

65 פרשת בראשית, מהד' צוקר עמ' 217.

66 עמ' 67.

67 יש שתרגם: צבע כהה.

68 כלומר: צבע שמים.

69 מלחמת היהודים ספר ה, פרק ה, ד.

Printed from Otzar HaChochma

שמנה מראה שמים בין שבעה שרשי המראות). וכן משמעות ראשונים רבים[70] שהתכלת היא כלל הכחולים.

דרך נוספת לבירור הגוון

דרך נוספת לברר מה הוא הגוון הנקרא תכלת, היא מתוך דמיונו המושלם לקלא אילן, עד שאי אפשר היה להבחין ביניהם אלא על ידי בדיקות מיוחדות כנ"ל. ואין לומר שהזיוף של התכלת נעשה על ידי קלא אילן בתוספת צבע אחר, כמו שלכאורה היה אפשר להבין מלשון הספרי (פרשת שלח): "וכי מה ענין יציאת מצרים בכאן? אלא שלא יאמר הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי...", אלא כוונת הספרי - צבעונים או קלא אילן, כמו שמשמע בפשטות מהגמ' בכל מקום, שהזיוף נעשה בקלא אילן לבד. וכן מוכח בגמ' מנחות מא ע"ב: "ת"ר טלית שכולה תכלת, כל מיני צבעונין פוטרין בה חוץ מקלא אילן", וטעם ההלכה הוא שיחליפו אותו בתכלת או שהתכלת לא תהיה ניכרת לעצמה, שהכתוב הקפיד על שני מראות. והרי שם לא מדובר על זייפן הרוצה לעשות צבע דומה לתכלת, אלא על מי שסתם כך צובע את בגדיו בקלא אילן.

אם כן, אם נדע מהו קלא אילן, נדע מהו גוונה של התכלת. והנה בערוך, ערך קלא אילן, כתב שהוא "אינדיגו" - שהוא צבע כחול, וכן הוא בתשובת רב עמרם גאון[71], וכן היא משמעות התוספתא עבודה זרה ז, א: "קלא אילן שדשם[72] בעצי אשרה ישרף...", שכך היא מלאכת עשיית האינדיגו על ידי דישה של עלים השרויים במים. אך לא נוכל לברר בדרך זו את הבהירות או הכהות של התכלת.

ועיין עוד בפירוש רבנו יונה לברכות ט ע"ב (ד ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה ר' אליעזר אומר): "כרתי - יש מפרשים מלשון החציר והבצלים דמתרגמינן כרתי ובצלי, ואינו נראה, דמה ענין תכלת אצל כרתי?! אלא ודאי הנכון כמו שפירש הרב ר' נתן בעל הערוך (בערוך שלנו לא נמצא) דכרתי הוא מין צבע שקורין הינדי ודומה לתכלת, ולפיכך אמרו דמי שיכיר בין זה לזה...". וכן הוא בתוספות חולין מז ע"ב (ד"ה אלא) בשינוי קצת. וכן עיין תוספות סוכה לא ע"ב (ד"ה הירוק) שמשמע מהם שיש הבדל מה בין תכלת לאינדיגו.

---

70 ר' יוסף בכור שור, חזקוני, רלב"ג ועוד.

71 גאוניקה ח"ב, עמ' 333; וכן הוא בגנזי קדם ספר ה.

72 כז היא הגרסא הנכונה.

Printed from Otzar HaChochma

ויש להוסיף, שבחפירות העיר דורה אירופוס שבסוריה[73] נמצא בית כנסת עתיק מימות האמוראים ובו ציורי קיר מסיפורי המקרא, ובציור אחד מצויר אהרן הכהן[74] ולו בגד תכלת[75], והוא כחול.

דעת הזוהר והמקובלים בזה

בספר הזוהר, התכלת מוזכרת כצבע של הים[76], ובהרבה מקומות כצבע הכחול של השלהבת שבנר[77] וכן היא מוזכרת כצבע כהה[78] וכתכלית כל הגוונים[79]. והרמ"ק בפרדס[80] כתב בשם המקובלים שתכלת היא כחול הקרוב לשחור, אך יש מין תכלת בהיר הקרוב לצבע תכלת, עיין שם.

גוון התכלת לפי המקורות היווניים

כל התרגומים היווניים הקדומים[81] שווים בתרגום המלה 'תכלת', וכן הוא במדרש אסתר רבה (פרשה ב, ז): "חור כרפס ותכלת תרגם עקילס איירינון קרפסינון. ור' ביבי אמר טיינון". ועיין בערוך, ערך איירינון, הגורס 'יקינטינון' לתרגום התכלת. והוא הוא התרגום היווני שבכל התרגומים הנ"ל. אך קשה מאוד לדעת מהו הפירוש המדויק של מלה זו ביוונית ומהו הגוון המדויק של הצבע שאותו היא מתכוונת לתאר. לפעמים מלה זאת מתארת פרח מסוים הצבוע באותו גוון או אבן יקרה הצבועה באותו גוון, וקשה מאוד לעמוד במדויק על מהות פרח זה ועל מהות אבן יקרה זאת, והמומחים לבלשנות חלוקים בדבר. ואין לנו אלא דברי חז"ל שמהם מתברר יפה הגוון של התכלת.

בריך רחמנא דסייעא לן.

---

73 עיין Erwin R. Goodenough, Jewish Symbols in the Greco-Roman Period, vol 9-11; The Excavation at Dura Europos, vol VII The Synagogue by C. H. Kraeling 1956.

74 כמצוין שם.

75 יחד עם שאר בגדים.

76 ח"ב קמט ע"ב.

77 ח"א נא ע"ב; ח"ב רכו ע"ב; ח"ג לג ע"ב; שם קעה ע"א; שם רנז ע"א; ועוד.

78 ח"ג רכז ע"א.

79 ח"ב רלה ע"ב; ועוד.

80 שער הגוונים ב ושם ג.

81 תרגום השבעים, עקילס, ועוד.

Printed from Otzar HaChochma

בעניין חידוש מצות התכלת

לכבוד מערכת "המעין".

לאחר קריאת מאמרו של הרב יעקב אפשטיין בנושא התכלת, שפורסם בגיליון טבת תשנ"ז, הסתבר לי, שדבריי, אשר הוא מתייחס אליהם במאמרו (שנכתבו ב'מאמר התכלת'), לא הובנו כהוגן. על כן חשבתי לנכון שיש להסביר את הדברים שוב בתמציתיות.

ניתן לחלק את כל דרכי זיהוי התכלת המקורית לשלושה סוגים:

א. זיהוי החלזון. ב. זיהוי התעשייה. ג. זיהוי לשוני.

א. זיהוי החלזון

אוצר החכמה 28788

בכל זיהוי על פי סימנים צריך שימולאו מספר תנאים:

א. קבוצת המועמדים לזיהוי צריכה להיות שלמה.

ב. יש לבדוק את כל המועמדים על פי הסימנים המזהים ולבחור מתוכם את המתאימים.

לדוגמה: בבואנו לזהות בחור מסוים מתוך הישיבה על פי תיאור שקיבלנו (ואין לנו ידיעה שהוא בלעדי לאותו בחור), עלינו לוודא שלפנינו כל הבחורים, לבחון את התאמת התיאור לכל אחד ואחד, ורק אם אחד מתוכם בלבד מתאים לתיאור, נוכל לקבוע בוודאות שזהו הבחור המבוקש.

כמו כן, התיאור המבוקש צריך להיות חד משמעי ואינו ניתן לשינויים. לדוגמה: "רזה" או "שמן" - אינם סימנים קבילים, כי הם יחסיים ועשויים להשתנות.

יש לציין, שכללים אלה מחייבים כל מזהה על פי סימנים (שלא הוכחה בלעדיותם), בין אם הוא מודע לכך בין אם לא.

בדרך הזיהוי על פי סימנים הלך האדמו"ר מרדזין. דרך זו הובילה אותו לזיהוי "דיונון הרוקחים" כחלזון התכלת. אך דרכו לוקה בחסר, כי לא מולאו בה כל התנאים האמורים לעיל - לא הייתה לפניו רשימה שלמה של בעלי חיים של הים התיכון (באותם הימים גם לא ניתן היה להשיגה), וממילא לא נעשתה על ידו סקירת כל המועמדים לזיהוי. מלבד זאת, כמעט כל י"א הסימנים שהעלה האדמו"ר מן המקורות מצויים גם אצל בעלי חיים אחרים ואינם מיוחדים ל"דיונון הרוקחים". כמו כן, הרבה מהסימנים שהעלה אינם חד משמעיים. לדוגמה: הסימן השישי "שלחלזון יש פתילים הדומים ליתדות כפופות" - הבנוי על דברי המשנה במסכת כלים (פי"ב מ"א):

אוצר החכמה 28788

"שלשלת שקשר חלזון בראשה טמאה" - איננו חד משמעי, כי אין אנו יודעים בדיוק על שם מה נקרא החפץ הזה, המחובר לשלשת, בשם חלזון, ונאמרו בזה פירושים שונים. כמו כן, גם אם נקבל שמדובר בפתילים, הרי הם מצויים אצל בעלי חיים אחרים, כאמור לעיל.

הרב אפשטיין לא שם לב, שדרכו של האדמו"ר מרדזין הינה גם דרך ה"אלימינציה" (החסרה ודילוג), וכן היא גם דרכו של הרב הרצוג, כמו שנראה לקמן, וכן היא דרך כל מי שרוצה לזהות חלזון על פי סימניו, גם אם אינו מציין זאת או אינו מודע לכך. ואני, במאמרי, אינני אלא מגדיר את עקרונותיה של דרך זיהוי זו ומנסה לשפרה, על ידי בדיקת השאלה האם בידינו רשימה מלאה של בעלי חיים בים התיכון מזמנם של חז"ל, ועל ידי ניסיון להסתמך על סימנים ודאיים וחד משמעיים בלבד. דרך זו, המשופרת, מביאה אותנו לזיהוי ה"ארגמון" כחלזון התכלת.

הקריטריונים, בהם נקטתי, הם: א. החלזון הוא בעל חיים. ב. הוא מצוי בים התיכון. ג. הוא בעל נרתיק. ד. מצוי מסוגו ביבשה. ה. אפשר להשתמש בו לצביעה.

הרב אפשטיין ייחס לי, בטעות, סימן אחר - "שאינו חלזון של הרים" והקשה על קביעת סימן זה מרש"י (מגילה ו ע"א ועוד). אף לו הייתי מגדיר את הסימן כך - אין זו דרך נכונה להקשות מפירוש אחד בסוגיה, כאשר ידוע פירוש אחר (פירושו של יד רמ"ה לסנהדרין צא ע"א) המתאים לקריטריון זה (הערה זו נכונה לכמה מקומות במאמרו של הרב אפשטיין). כמו כן, הוחסר על ידו הסימן האחרון החשוב מכול.

הסימנים, השלישי והרביעי, מבטאים את המוסכם על כל הבלשנים שהמילה "חלזון" משמעותה - שבלול בעל קונכייה סלילית. דבר זה היה ברור לראשונים, שאף דיברו על צורה חלזונית, כלומר ספירלית (ראה אור ה' לר"ח קרשקש, מאמר א, כלל א, יג). וכן הוא פירוש המילה חלזון בשפה הערבית עד היום. ערעורו של הרב אפשטיין על מוסכמה זו תמוה.

הטבעת, הנקראת "חלזון", המצוירת בכתבי היד של ספר הערוך, מתפתלת בפיתול ספירלי, ובהחלט דומה בזה לקונכיית החלזון (ואינני מבין מדוע טען הרב אפשטיין אחרת).

הקביעה שיש בידינו רשימה מלאה של בעלי החיים אשר היו מצויים בים התיכון גם בזמן חז"ל, נראית לי בהחלט סבירה ביותר, ואינני מבין מה יש לערער על כך.

ב. זיהוי התעשייה

בדרך זיהוי זו מדלגים על בעיית זיהוי החלזון, עם כל התסבוכת הכרוכה בכך, וניגשים ישר לזיהוי תעשיית התכלת. ההנחה האחת והיחידה העומדת ביסוד דרך

הזיהוי הזו, היא שהתכלת הייתה אחת מחומרי היוקרה של העולם העתיק ושפרסומה היה רב. דבר זה עולה בבירור ממקורות חז"ל (עיין מנחות מג ע"ב: "גדול עונשו של לבן וכו'"; האגדות על קורח בסנהדרין קי ע"א ובמדרש משלי פר' יא; ספרי פר' וזאת הברכה סי' שנד; הערוך ערך תכלת; רש"י שבת כו ע"א ד"ה וליוגבים; פי' הרמב"ן לשמות כח, ב). אם כך הוא הדבר, הרי שלא ייתכן שלא תוזכר תעשייה זו בספרות הענפה של העת העתיקה, שהרחיבה את הדיבור על ההווי של העת ההיא. והנה, מקורות אלה מדברים על תעשיית צבע אחת בלבד המשתמשת בבעל־חיים ימי, והיא התעשייה הקשורה ב"ארגמון". יצוין, שגם בממצאים הארכיאולוגיים אין מוצאים אלא שרידי תעשייה זו בלבד. המסקנה מכל זה, שה"ארגמון" הוא המקור לתכלת.

הרב יצחק אייזיק הרצוג התחבט בין שתי דרכי זיהוי אלו, כי הן נראו לו סותרות זו את זו - הראשונה, כלומר זיהוי החלזון, הביאתו לזיהוי ה"ינטינה", והשנייה, כלומר זיהוי התעשייה - לזיהוי ה"ארגמון". אחר שהראינו, שאדרבה, הן מסכימות זו לזו, אין עוד מקום להתלבטויות.

גם האדמו"ר מרדזין היה בטוח שהתכלת הייתה בשימוש אצל קיסרי רומא ומתוארת בספריהם, כמבואר למעיין בספריו, אלא, שהוטעה לחשוב שה"דיונון" הוא המקור לצבע המהולל. עתה, משהובהר מעל לכל ספק שה"דיונון" לא היה בשימוש אצלם כלל, וה"ארגמון" הוא המקור לתעשיית הצבע המלכותי, יש להניח שלו חי האדמו"ר מרדזין בדורנו, היה סומך בשתי ידיו על ה"ארגמון".

ג. זיהוי לשוני

הראבי"ה בפירושו למסכת ברכות מביא ירושלמי, אשר מזהה את התכלת עם ה"פורפורה". "פורפורה" היא מילה יונית, שעברה גם לשפות אחרות (כמדומה, שהראשון שהביא את הראבי"ה הוא הרב בצלאל נאור במאמריו על התכלת, ולא הוזכר קודם לכן). ל"פורפורה" כמה מובנים: א. שמו של חלזון ה"ארגמון". ב. שמם של הצבעים (בגוונים שונים) שמפיקים מחלזון זה. ג. מונח ללבוש מלכותי (במדרשים), בגלל הנוהג לצבוע לבוש זה בצבעים המופקים מחלזון ה"פורפורה".

אחרי שזכינו להישרדות קטע חשוב זה מן הירושלמי, הא לך ראיה נוספת, המצטרפת לראיות הקודמות, לזיהוי ה"ארגמון" כמקור התכלת.

הרב אפשטיין מפקפק בראיה זו, בטענה, שלא מצאנו קטע זה בירושלמי שלנו, ולא מצאנו אחרים המביאים קטע זה. אך אינני מבין מה הבעיה בכך. יש עשרות קטעים המובאים בראבי"ה ובראשונים אחרים שלא נמצאים בירושלמי שלנו. מדוע, מה שהיה טוב לגדול הראשונים הראבי"ה, שהרי הביאם וסמך עליהם, לא טוב לנו.

Printed from Otzar HaChochma

וגם אינני מבין, מדוע יש צורך, כפי שטוען הרב אפשטיין, שבכל מקום, שתוזכר התכלת, היא תזוהה כ"פורפורה". וכי חז"ל צריכים לתרגם את המילה העברית "תכלת", המובנת לכול, למילה היוונית פורפורה!? רק במקרה של הקטע בראבי"ה, שנזקק להבחנה דקה בין הגוונים, תורגמו תכלת וכרתי למילים יווניות המתארות במדויק את שני הגוונים הקרובים זה לזה. גם קביעתו, שה"פורפורה" היא ארגמן דווקא, איננה ניצלת מקושיותיו הוא עצמו, ואינני מבין את עדיפותה.

כהמשך לדברי הראבי"ה, יש להביא את דברי ר' בנימין מוספיא, אשר כותב במוסף הערוך שלו שעל הערוך (ערך פרפירא): "פורפורא - פי' בל"י ורומי בגד תכלת". אמנם אין הוא מביא ראיות לדבריו, כפי שמבקש הרב אפשטיין. אך על דברים כגון זה אין מבקשים ראיות, שהרי מדובר כאן בזיהוי מקובל ומוסכם שהיה להם באותו זמן, בדיוק כמו שאין אנו מערערים על מאות ואלפי זיהויים שהיו מקובלים אצל הראשונים והשתלשלו אלינו. גם גדול הפוסקים בעל חוות יאיר כותב בבטחה בספרו מקור חיים (או"ח ח"א עמ' צט) שהתכלת היא "פורפורה".

סוף דבר: אין מניחים את מה שהיה פשוט לראשונים מפני ספקות מופרזים ולא מבוססים, ההופכים קיום מצוה שלמה לאיזה שהוא "מעשה חסידות" בלתי מחייב.

התכלת – ארגמון או ינטינה?

לפני שנים רבות הציע הרב הראשי לישראל הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל לזהות את חלזון התכלת בחלזון הינטינה (סגולית). הסמך הממשי היחיד לרעיון זה הוא הברייתא במסכת מנחות (מד ע"א): "חלזון זהו גופו דומה לים ובריתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה...".

מברייתא זו ברור שמדובר בחלזון, אך היא ניתנת לפירושים שונים שאי אפשר להכריע ביניהם באופן מוחלט, כך שאין לדבר עליה כעל מקור לסימני זיהוי חד משמעיים. גם אם לפעמים נראה פירוש אחד קרוב יותר לפשט - ייתכן שהאמת נמצאת דווקא בפירוש הדחוק יותר והפחות נראה ממבט ראשון.

בנוסף לבעיה זו, יש לשיטת הזיהוי על פי סימנים חולשה ידועה (שעמדתי עליה כבר במקומות אחרים), והיא שגם אחרי שמצאנו חלזון שמתאים לדעתנו לסימני הזיהוי שבמקורות - אין ביטחון שאין חלזונות אחרים שטרם מצאנו, או שלעולם לא נוכל למצוא אותם משום שכבר נכחדו, שיש בהם בדיוק אותם הסימנים. מי שבא לסמוך על שיטה זו צריך להבטיח סריקת מכלול בעלי החיים שהיו בזמן חז"ל, ולהראות שמתוך כולם נמצא מתאים לסימנים הללו בעל חיים אחד בלבד - מעשה כמעט בלתי אפשרי.

כאן אתייחס שוב לטענות שהושמעו במסגרות שונות בעד זיהוי הינטינה כחלזון התכלת, ואשתדל להשיב על הדברים ולהוכיח שאין בהם ממש.

א. על פי האמור בברייתא הנ"ל "גופו דומה לים", טוענים בעלי שיטה זו שמוכח שהחלזון דומה בצבעו לים ולשמים, ואם כן המועמד היחיד לזיהוי כחלזון התכלת הוא הינטינה, שצבע קונכייתו וגופו כחול-סגול.

אולם למעשה לא ברור מתוך לשון הברייתא לאיזה סוג דמיון היא מתכוונת, האם הכוונה לדמיון בגוון (כמו שהבין הרמב"ם בהל' ציצית (פ"ב הלכה ב) או שהכוונה לדמיון אחר, כמו שלדוגמא הבין הפירוש לספר היצירה המיוחס לראב"ד (בהקדמה, נתיב ח), שהכוונה להיצמדות לקרקעית הים. ובאשר לדמיון לשמים, הרי זו גרסה אחרת של אותה ברייתא המובאת במסכת ציצית, ואין זה נכון להשתמש בשתי גרסאות מתחלפות בעת ובעונה אחת, אלא יש להחליט מהי הגרסה הנכונה.

על כל פנים, גם אם נקבל את הפירוש הראשון, אין הינטינה החלזון היחיד המתאים לסימן זה. גם את חלזון הארגמון ניתן לתאר כדומה בצבעו לים, וכבר דובר על כך רבות.

Printed from Otzar HaChochma

ב. החלזון "עולה אחת לשבעים שנה" (בבלי מנחות מד ע"א. ברייתא דציצית), וזה מתאים לחלזון הינטינה, שאולי (אני מדגיש 'אולי', כי דבר זה באמת לא נבדק) מופיע רק אחת לשנים רבות בכמויות משמעותיות.

ברם גם הביטוי "עולה אחת לשבעים שנה" נתון לפירושים שונים: א. עולה מן הים ליבשה. ב. עולה מן הארץ (כפי שהבין רש"י במקום). ג. עולה וניתק מקרקעית הים. ד. עולה ברשת הדייגים. ובכלל, אין שום הכרח שביטוי זה מסביר מדוע ניתן ללכוד את החלזון רק לעתים רחוקות. ייתכן מאוד שביטוי זה מכוון כלפי תיאור חיי החלזון (כמו שהבין הרמ"ע מפאנו במאמר דבקות השם ח"ד יד-טו: "אלא שורשו נעוץ ותקוע בקרקע הים... ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים ואז הוא דומם בלא תנועה כלל..."), ואין שום נפקא מינה בכך כלפי אפשרות השגתו, כי אפשר לאסוף אותו מקרקעית הים, ואדרבה כאשר הוא ניתק מן הקרקעית הוא מת ואינו ראוי לצביעה טובה.

אם כן, אין סימן זה הולם דווקא את הינטינה, והוא הולם גם את הארגמון וכל חלזון אחר, שגם הם נזרקים באופן נדיר על ידי גלי הים ליבשה, בדיוק כמו שזה קורה לינטינה.

בכלל, ראוי לפקפק בשימוש בביטוי מליצי כסימן מזהה לבירור המציאות. מעניין מה היו התוצאות, אם היינו מנסים לזהות חרוב על פי הנאמר עליו במסכת בכורות (ח ע"א) שמשעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה, או לזהות נחש או אפעה על פי הנאמר עליהם (שם) שמתעברים לשבע ולשבעים שנה. האם היינו מגיעים לאותו חרוב ולאותם נחש ואפעה הידועים לנו?!

ג. טענה נוספת היא שהחלזון דומה לדג ("ברייתו דומה לדג", מנחות מד ע"א), וצורת הקן הבועתי שבונה לו חלזון הינטינה, שאל תחתיתו הוא נצמד וכך צף על פני הים - דומה לדג קטן.

כנגד זאת יש לומר כי קשה מאוד להניח שחז"ל התכוונו בביטוי הנ"ל לדמיון המסוים שיש אולי בין קן הבועות של הינטינה לבין דג. ובכלל, ההגדרה שנתנו חז"ל למושג 'דג' אינה ברורה כלל, וגם הרב הרצוג התלבט בכך רבות בכתביו (עיין בספר 'התכלת' לרב בורשטין, עמ' 385 ועוד). אפשר להרחיב את ההגדרה מאוד ולומר שכל דבר החי בים נקרא דג (כדברי הגר"א בפירושו אליהו רבה על מסכת כלים פ"י מ"א), ואפשר לצמצמה בצמצומים שונים. יש גם לעמוד על הביטוי 'ברייתו' המוזכר בברייתא לעניין הדמיון לדג, לעומת 'גופו' המוזכר קודם לכן. ראיתי פירוש יפה בספריו של פרופ' פליקס, שהחלזון - וזה כולל את כל החלזונות - מתרבה ומשריץ כדג, ו'ברייתו' מתפרש כ'דרך רבייתו'. אך כאמור אין לקבוע מסמרות בכך, וייתכנו פירושים אחרים לביטוי זה.

ד. בגמ' במסכת שבת (עב ע"א) כתוב כך: "ת"ר הצד חלזון והפוצעו... וליחייב נמי משום נטילת נשמה! אמר רבי יוחנן: שפצעו מת. רבא אמר: אפילו תימא שפצעו חי, מתעסק הוא אצל נטילת נשמה... דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה". מגמ' זו אנו למדים כמה דברים: א. אפשר להפיק צבע מחלזון מת (תשובת ר' יוחנן). ב. הפקת הצבע נעשתה על ידי פציעה. ג. פציעת החלזון גוררת אחריה את מיתתו.

דברים אלה אינם תואמים את הינטינה. שבלולים מתים של מין זה אינם ראויים לשימוש, ולשם הפקת צבע מהחלזונות החיים אין צורך כלל לא בפציעה, וכל שכן שלא בהמתה, אלא כאשר מציקים להם הם פולטים כמויות ניכרות של נוזל כחול. גמ' זו מהווה פִּרכה גדולה לזיהוי חלזון התכלת עם הינטינה.

ה. מסיפור המובא בספרי (זאת הברכה סי' שנז) נראה שסיבת נדירותו של החלזון היא פלאית, ואינה נדירותו האמתית כפי שהדבר קורה בחלזון הינטינה. וז"ל הספרי: "אמר רבי יוסי, פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור, ומצאתי זקן אחד, אמרתי לו פרנסתך במה, אמר לי מחלזון. אמרתי לו וכי מצוי הוא, אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימוק במקומו". התשובה שבפי הזקן להסברת נדירותו של החלזון אינה מתאימה כלל לינטינה. הסיבה לנדירותו של חלזון הינטינה היא בכך שהוא נזרק לעתים רחוקות מאוד לחוף, ולא כפי שמתואר בפי הזקן שיש מקום מסוים שהחלזון מצוי בו, אלא שאין האנשים הולכים לשם מחמת פחד הסממיות.

דבר זה גם מחזק את האמור למעלה, שאי השגת החלזון תלויה באיזו שהיא תופעה המתוארת בביטוי 'עולה אחת לשבעים שנה'. ואדרבה, סיפור זה מראה פנים לארגמון, שמצוי במקומות המתוארים שם (בין כזיב לצור) בגלל החופים הסלעיים שאליהם הוא נמשך, בניגוד לינטינה המצוי בכל חופי ארץ ישראל בשווה.

הקטע הזה ב'ספרי' מפריך את הטענה שמדובר כאן בינטינה, והקטע הסמוך לו שם, שמונה את החלזון כאחד הענפים הכלכליים שפרנסו את יושבי האזור הזה, מוכיח בעליל שמדובר כאן דווקא בחלזון הארגמון, הידוע ממקורות היסטוריים רבים כעמוד תווך בכלכלת האזור ההוא באותם הזמנים.

ו. הגמ' במנחות (מב ע"ב) מדברת על דם חלזון שצובעים בו. קשה להבין איך נוזל כחול שפולטים חלזונות הינטינה בחייהם, יכול להיקרא 'דם'. כמו כן, הגמ' בשבת (עד ע"ב) מדברת על צידת חלזון ברשתות. דבר זה אינו קיים בחלזונות הינטינה - אין הם ניצודים, ובוודאי שלא ברשתות, אלא נלקטים מאדמת החוף אחרי שהם

Printed from Otzar HaChochma

נפלטים על ידי גלי הים אל היבשה. לעומת זאת, כל התנאים האלה מתאימים היטב לחלזון הארגמון. יש צורך בפציעה (הפציעה היא ממש כעין פציעת אגוזים בפטיש), החלזון מת בסופו של דבר כתוצאה מהפציעה, וגם יש אפשרות לפצוע חלזון מת ולהפיק גם ממנו צבע, אלא שיש עדיפות להפקת הצבע מחלזון חי מצד איכותו.

דבר זה מוזכר גם בספרים עתיקים, המתארים את תהליך הפקת צבע הפורפורה. אחרי הפציעה נוצר צבע בגוון המזכיר בהחלט את הדם. גם זה מתואר במדויק בספרים העתיקים, הקוראים לנוזל זה 'דם חלזון'. חלזון הארגמון ניצוד כאז כן היום בעזרת רשתות המורדות אל קרקעית הים עם פיתיון.

ז. אי אפשר גם להתעלם מחוסר אִזכורה של הינטינה בספרים המתארים את ההווי של העולם העתיק. אי אפשר לקבל שחלזון התכלת היה 'מוצר' שהעולם העתיק לא הכיר כלל, שלא נסחר בשווקיו ושהמלכים והרוזנים לא התאוו ללובשו. דברים אלה הם הרי מסימני ההיכר המובהקים של התכלת. לעומת זאת, צבע הארגמון, או בשמו המקורי הפורפורה, הוא המוצר היחיד המופק מחלזונות הים שמדובר בו רבות בספרות העבר. הוא מתואר כאחד מחפצי הערך של הזמן העתיק, יחד עם הכסף והזהב, דבר ההולם יפה את התכלת. לא המקורות החיצונים בלבד מצביעים על הארגמון כמקור התכלת. גם במקורותינו אנו, החל מהירושלמי המובא אצל הראבי"ה (על ברכות ט ע"ב, סי' כה) דרך הרמב"ן (עה"ת שמות כח, ב) עד הפוסקים האחרונים החשובים כחוות יאיר (מקור חיים, עמ' צט) וריעב"ץ (מטפחת ספרים) ועוד, וכבר דובר על כך רבות ובפירוט במקומות אחרים.

עד עתה נכשלו כל החוקרים במאמציהם לצבוע חוט צמר בנוזל המופק מן הינטינה. אם יבוא חוקר וירצה לשכנע את ציבור המתעניינים שהינטינה הוא חלזון התכלת המקורי, הוא יצטרך להציג את תהליך הצביעה, להסביר האם הצבע יציב, האם הוא תואם את הבדיקות שמוזכרות בגמ' (מנחות מב ע"ב), האם מרתיחים אותו ביורה עם הסממנים כמוזכר בגמ' שם, האם יש צורך בטעימת היורה לפני הצביעה, והאם ניתן היה בזמנים הקדומים בחומרים ובתנאים שעמדו לרשות קדמונינו לבצע את הצביעה. גם אז יהיה צורך לזכור שאפשרות הצביעה היא תנאי הכרחי לזיהוי צבע היוצא מחלזון כלשהו כתכלת המקורית, אבל בהחלט אינה תנאי מספיק. לא כל דבר שצובע בצבע כחול הוא בהכרח התכלת המקורית.

Printed from Otzar HaChochma

אימתי פסקה התכלת מישראל?

נושא זה, כבר נדון בעבר על ידי שני גדולי עולם - האדמו"ר מרדזין הרב חנוך הנך ליינר והרב יצחק אייזיק הרצוג, ואינני בא אלא לדון בדבריהם, ולהוסיף דברים שנתחדשו אחרי זמנם.

דעתו של האדמו"ר מרדזין

הרבי מרדזין מחזיק בדעה המאחרת את זמן היעלמות התכלת, ולדעתו התכלת הייתה מצויה אף בתקופת הגאונים. אפילו הרמב"ם, שכתב בפירוש המשנה (מנחות פ"ד מ"א) ובתשובה (קלח, מהד' בלאו) שאין התכלת מצויה בזמנו, לדעתו של הרבי מרדזין, מצא אחר כך את החלזון, ולכן ידע לציין בחיבורו (הלכות ציצית פ"ב הלכה ב) פרט אודות החלזון, שלא הוזכר בדברי חז"ל- "דמו שחור כדיו".

נתייחס, אחת לאחת, לראיותיו של הרבי מרדזין, שהביא בספרו 'שפוני טמוני חול' לחיזוק דעה זו.

א. הראב"ד בהשגותיו (הלכות ציצית פ"א הלכה ז) הביא את שיטת רב נטרונאי גאון בסידור כריכות הציצית, הכוללות את כריכות התכלת, ואין דרך הגאונים לסדר אלא ההלכות הנוגעות למעשה בשעתם.

על כך יש להעיר, שבספרו של הראב"ד - תמים דעים (סי' לט) - בקטע המקביל להשגתו על הרמב"ם, מובא בפירוש: "כורכים ועושים ד' כריכות ומניחים חָלק בין כריכה לכריכה, ואותו חָלק הוא מקום התכלת בזמן שהיה". אדרבה, משם ראיה להיפך, שבזמן רב נטרונאי גאון התכלת כבר לא הייתה מצויה, ובמקום כריכות התכלת הוא נהג להשאיר רווחים.

ב. בכסף משנה (הלכות ציצית שם) מובא, שהרב שמואל (שם: שמעון) בן חופני גאון חיבר ספר בהלכות ציצית ובו פרק בדיני התכלת. ושוב, על פי הכלל הנ"ל, שאין דרך הגאונים לסדר אלא ההלכות הנוגעות למעשה בשעתם, יש להוכיח שהתכלת בזמנו הייתה מצויה.

על כך יש להעיר, שבפרק זה (שמאז פורסם על ידי הרב יצחק אייזיק הרצוג) מובא בפירוש: "ובא לנו הידיעה (כלומר: ונמסר לנו במסורת) שהיו צובעים בדם חיה של ים ששמה חלזון". גם כאן רואים בפירוש, שבזמנו של הרב שמואל בן חופני גאון התכלת כבר לא הייתה מצויה.

ג. בעל הערוך ראה את החלזון וידע לציירו.

אמנם נכון הוא, שבעל הערוך בערך חלזון ב' צייר את צורת הטבעת הנקראת 'חלזון', הנזכר במסכת כלים (פי"ב מ"א), וציורו שרד בכמה כתבי יד (כת"י פריז heb.1218, וכת"י פארמא 3011), אך אין מדובר כאן, אלא בידיעת המושג הכללי - 'חלזון', הכולל מינים רבים, החיים בין בים ובין ביבשה, ולא במין המיוחד של החלזון, שהפיקו ממנו את התכלת.

ד. הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה ב) הביא פרט אודות החלזון, שלא הוזכר בדברי חז"ל - "דמו שחור כדיו". מכאן, שהרמב"ם הכיר את החלזון. כמו כן, מתוך התשובה שהשיב לחכמי לוניל בעניין התכלת - 'הלכה למעשה' - משמע "שהיה מצוי להם ונהגו בקיום מצות תכלת".

כבר אברהם עפשטיין, במאמרו 'החלזון והתכלת' (בית התלמוד, שנה ה', וייען תרמ"ז), ואחריו הרב מנחם מנדל כשר בתורה שלמה (כרך כב מילואים עמ' ט) השיגו על טענה זו, שהתשובה, שבה כותב הרמב"ם שאין התכלת מצויה בזמנו, נכתבה אחרי חיבורו - משנה תורה. לכך יש להוסיף את דברי רבי אברהם בן הרמב"ם בהלכות ציצית, שבתוך ספרו המספיק לעובדי ה', שנתגלו ופורסמו בימינו (מהד' ניסים דנה): "זוהי צורת עשיית הציצית בימינו שנעלמה בה ידיעת צביעת התכלת". ואם עדיין אין מכאן ראיה לאי ידיעת החלזון עצמו, אלא לאי ידיעת דרך הצביעה בלבד, הרי שדבריו הבאים מוכיחים זאת בפירוש: "ומשום אי הכרת דג זה על ידי מסורת מדויקת, נמנעה מהמאוחרים עשיית התכלת". ספרו זה נכתב בוודאות אחרי חיבורו של אביו - הרמב"ם, שהרי הוא מרבה לצטט מתוכו ולהסתמך עליו.

לעצם השאלה - מהיכן הוציא הרמב"ם שדמו של החלזון שחור כדיו - הוצעו רעיונות אחרים בספר מערכי לשון (ערך חלזון) ובמאמריו של הרב הרצוג (ההד חוברת יב, אלול תרצ"ד עמ' יט ועוד). גם האדמו"ר מרדזין בעצמו, בספרו האחרון - עין התכלת (אות כב), פקפק בקביעתו הנ"ל בדעת הרמב"ם וכתב: "לא כתבנו זאת אלא על פי השערה, ואינו ראיה ברורה, כי אפשר ונוטה יותר שמצא כן מפורש באיזה מקום בדברי חז"ל, ואנחנו לא נדע מקור מקומו הטהור, כי היה לפניו כמה מדרשי חז"ל אשר חסרים לנו".

בספרו השני - פתיל תכלת (בהקדמה), טען האדמו"ר מרדזין, שגם בזמנו של בעל הלכות גדולות התכלת עדיין הייתה מצויה, כי לדעת בעל המאור, הבה"ג פוסק שהתכלת מעכבת את הלבן, ואין זה סביר שבפסקו הוא פטר את עצמו מקיום מצוַת ציצית. נראה, שאין כוונתו של האדמו"ר מרדזין לומר, שהתכלת הייתה מצויה בימיו של כל מי שפסק שהתכלת מעכבת את הלבן, שהרי גם בעל המאור פסק כן, ובוודאי

שבזמנו כבר לא הייתה התכלת מצויה. אלא נראה, שגם ראיה זו היא על פי הכלל הנ"ל, שאין הגאונים מביאים בספריהם אלא הנוגע למעשה בשעתם, וכיון שבה"ג הביא בספרו את הלכות ציצית, הרי שראה אפשרות לקיימן בימיו.

על כך יש להעיר שתי הערות. ראשית, ראינו מהדוגמאות הקודמות שכלל זה איננו מוכרח. שנית, אין לבעל המאור ראיה מפורשת שבה"ג פוסק שהתכלת מעכבת את הלבן, אלא הוא מסיק זאת מתוך כך שהמשנה "התכלת אינה מעכבת את הלבן" אינה מובאת בדבריו. אך ייתכן שיש סיבות אחרות לכך שבה"ג אינו מביא את המשנה. אדרבה, יש להביא ראיה להיפך, שדעתו לפסוק שהתכלת אינה מעכבת את הלבן, מכך שהוא מביא את הברייתא של רבי מאיר: "קשה עונשו של לבן מעונשה של תכלת. משל למלך בשר ודם, שאמר לשני עבדיו, לאחד אמר לו הבא לי חותם של טיט, ולאחד אמר לו הבא לי חותם של זהב. פשעו שניהם ולא הביאו. איזה עונשו מרובה? הוי אומר, זה שאמר לו של טיט ולא הביא".

דעתו של הרב הרצוג

הרב הרצוג, לעומתו, במאמרו 'אימתי פסקה התכלת מישראל?' (פורסם בתוך שי לישעיהו, תשט"ז, עמ' 81–85) מחזיק בדעה המקדימה את היעלמות התכלת. לטענתו, התכלת הייתה מצויה בימי אחרוני האמוראים, כמובא בגמרא (מנחות מג ע"א): "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי", אך בימי רב אחא משבחא בעל השאילתות, מראשוני הגאונים, כבר פסקה ולא הייתה מצויה עוד. הוא מגיע למסקנה זו מכך, שבשאילתות "אין שום זכר לתכלת". עוד לפניו, הגיע הנצי"ב בפירושו לשאילתות - העמק שאלה (שאילתא קכז, עמ' נה) למסקנה דומה - "ורבנו (כלומר, בעל השאילתות) לא הביא דיני תכלת כלל משום שלא היה במקומו ובזמנו".

אך יש להעיר על כך, שבשאילתות לא הובאו הרבה דיני ציצית נוספים, כגון סדין בציצית, טלית כפולה, חיוב נשים וקטנים בציצית ועוד, ואין לדעת מה הם שיקוליו בהבאותיו ובהשמטותיו. ממילא, כל זמן שלא מצאנו אזכור מפורש על כך שהתכלת אינה מצויה, אין לקבוע מסמרות בדבר. ואם הכוונה לדיני עשיית חוליות, המובאים בברייתא (מנחות לט ע"א): "תאנא הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה, הפוחת לא יפחות משבע - כנגד שבעה רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה - כנגד שבעה רקיעים וששה אוירין שביניהם. תנא כשהוא מתחילת מתחיל בלבן - הכנף מין כנף, וכשהוא מסיים, מסיים בלבן - מעלין בקודש ולא מורידין", שמן ההכרח הוא להביאם, יש להשיב על כך, שהשאילתות דחה ברייתא זו מהלכה, ופסק כדעת רב, המובאת שם: "נוי תכלת שליש גדיל ושני שלישי ענף, ואי

גדיל לרובא נמי שפיר דמי, ואי נמי לא גדל בה אלא חוליא אחת כשרה". אף על פי שהרי"ף והרמב"ם לא ראו סתירה בין דינים אלה והביאו את שניהם להלכה, לשאילתות ולגאונים אחרים יש שיטה אחרת בזה, ואכמ"ל.

אותן ההערות יש להעיר גם לגבי הראָיה, שמביא הרב הרצוג, מתוך השמטת דיני התכלת מספר הלכות גדולות.

האזכור המפורש, הקדום ביותר, לאי מציאות התכלת נמצא בדברי רב עמרם גאון (תשובות הגאונים גאוניקה, עמ' 330; הובאו גם בשערי תשובה סי' קנט בשם שר שלום גאון, ובאשכול, מהדורת אלבק, עמ' 205, בשם גאון סתם): "וששאלתם מהו הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף לא יוסיף על י"ג, כשהיה תכלת ביד ישראל כך היו מטילין לאותו שליש גדיל". הרב הרצוג במאמרו הנ"ל (עמ' 84) רומז לתשובה זו: "מר שר שלום גאון מדבר על התכלת כעל דבר שהיה ואיננו עוד". מדבריו של הגאון משמע, שהתכלת לא נעלמה לגמרי, אלא שאין ביד ישראל להשיגה, ויש בכך, לדעתי, הד למגבלות שהטיל השלטון הרומאי על השימוש בה, כמו שידובר בזה להלן.

התכלת שהוזכרה על ידי רב נתן הבבלי בתיאור הכתרת ריש גלותא - "וכבר הכינו לו בבית הכנסת מבעוד יום מגדל עץ, ארכו ז' אמות ורחבו ג', ופורסים עליו בגדים נאים מן המשי ומן התכלת ומן הארגמן ומתולעת שני... ועל מקומו פרשו עליו בגד נאה על ראשו, ממעל למגדל, אחוז בחבלי בוץ וארגמן" (סדר עולם זוטא, בתוך סדר החכמים וקורות הימים מאת א. נאיבואיר, תרמ"ז, ח"ב עמ' 83), אינה אלא לשון מליצית, הבנויה על הפסוקים מן התורה, שאינה משקפת במדויק את המציאות. הרב הרצוג במאמרו הנ"ל החליף את רב נתן הבבלי ברב שרירא גאון, וגם נתן הסבר אחר להימצאות התכלת בדבריו - "זכר התכלת אינו מוכיח בשום אופן על מציאותה של תכלת ציצית. המובן הוא: בגד צבוע הדומה במראה לתכלת, אבל לא תכלת צבועה בדם החלזון".

הרב הרצוג ראה בדבריו של הנוסע הידוע רבי בנימין מטודלה אזכור של תעשיית הפורפורה בידי יהודי צור, הקשורה לצביעת התכלת, ותהה על כך, מדוע לא היה שום ניסיון מצדם להחיות את קיום מצוַת התכלת. אך כל הדבר בטעות יסודו - הרב הרצוג הסתמך על גרסה משובשת של הספר - מסעות רבי בנימין מטודלה, בהוצאת א. אשר, ועל תרגומו המוטעה. בגרסה ההיא נאמר (כרך א עמ' ל): "ויש ליהודים שם ספינות בים ושם אומני הזכוכית הטוב הידוע צורי החשוב בכל הארצות ושם ימצא הסיקר הטוב". 'הסיקר' מתורגם על ידי א. אשר (שם בעמ' 63) כ'צבע הפורפורה' (אגב, הרב הרצוג עצמו במאמרו האנגלי בהערות [עמ' 131, הערה 398] הסתייג

במקצת מקביעה זו וטען שמדובר שם בפורפורה אדומה בלבד. 'סיקר', לדעתו, הוא צבע אדום). אך, לפי הגרסה המתוקנת שבהוצאת אדלר (עמ' כ-כא), אין מדובר שם אלא בסוקר - "ושם ימצא האסוקר (הצוקרו, לפי גרסאות אחרות) הטוב, כי שם זורעין אותו ובאין מכל הארצות לקנותו". משפט שלם נשמט בהוצאת א. אשר, המוכיח בפירוש שלא מדובר שם בצבע מן החלזונות!

האזכור המפורש השני, מתקופת הגאונים, המדובר והידוע מאוד, נמצא במדרש תנחומא לפרשת שלח (הוצאת בובר סי' ל, ובמקבילתו במדרש במדבר רבה פרשה יז אות ה): "ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז", אך אין לדעת במדויק מתי נסתיימה עריכתו של מדרש זה.

מתי פסק הארגמן?

כשם שראוי להתחקות אחר זמן היעלמותה של התכלת, כך ראוי וחשוב לברר את זמן היעלמותו של צבע־האח - הארגמן.

אזכור הארגמן נפוץ בדברי חז"ל כמעט באותה מידה כמו אזכור התכלת. אך המתבונן באותם המקומות, שמוזכרים בהם התכלת או הארגמן, יעמוד על תופעה מפתיעה מאוד - התכלת מוזכרת תמיד רק בהקשר הלכתי או אגדי, אבל בענייני חולין, בין חומרי המשק והחפצים של חיי היום יום, מוזכר הארגמן בלבד. לדוגמה: משיחות של ארגמן בין הבגדים השונים בעניין איסור כלאיים (כלאים פ"ט מ"ט), לשונות של ארגמן בין האבדות השונות שאין חייב להכריז (בבא מציעא פ"ב מ"א), הארגמן המוזכר כמה פעמים בין כלי האריגה (כלים פכ"א ופרקים כו-כז), הארגמן שבבגד בעניין נגעים (נגעים פי"א מ"י), בין החומרים בעניין ההוצאה מרשות לרשות בשבת (תוספתא שבת ט, ז) ובעניין מוקצה (שם יד, ד), ובספרי (דברים, פסקא פא) בעניין איסור לצאת בארגמן מפני איסור הליכה בחוקות הגוים.

אם נקבל את הטענה שהתכלת והארגמן היו מופקים ממקור אחד - חלזון הפורפורה, יהיה לנו הסבר מניח את הדעת לתופעה מפתיעה זו. שמו של הצבע היחיד הידוע בעולם היווני־הרומי, על כל גווניו, המופק מחלזונות הים, היה 'פורפורה'. התרגום האוטומטי, השגור והמקובל של השם 'פורפורה' הוא 'ארגמן', כפי שעולה מן התרגומים היווניים של התורה. אם כן, בחיי היום יום, בהשפעת השפות הזרות, כינו גם את התכלת בשם ארגמן, ולכן אין זכר לתכלת בעניינים אלה, אך כשדיברו על התכלת בהקשר הלכתי או כשציטטו פסוק, השתמשו בלשון התורה, וכינו אותה בשם 'תכלת'.

ללא ספק, השימוש בארגמן פסק בזמן כלשהו, אחרי שהיה מצוי בתקופת התנאים והאמוראים, אך אין לנו דרך לברר את זמן היעלמותו באופן מדויק. בניגוד לתכלת,

Printed from Otzar HaChochma

אין אפשרות למצוא אזכור מפורש בדברי הגאונים על היעדרו של הארגמן, כיון שאין לו נגיעה להלכה (חוץ מלכלי בית המקדש).

במכתבי הסוחרים מסוף תקופת הגאונים, שנמצאו בגניזה הקהירית, נזכר הארגמן (ליתר דיוק - ארגואן בערבית־יהודית) מספר פעמים (ראו בספר במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, משה גיל, כרך א עמ' 681, 697, כרך ג עמ' 67, 82, 675, כרך ד עמ' 314, 561, 564). אין לנו שום הכרח לומר, שמדובר בארגמן המקורי, ומסתבר שמדובר שם בצבע, המופק ממקור אחר, הנקרא באותו שם. נראה, שזה מה שגרם לאנשי הדורות ההם לא לזהות עוד את הארגמן עם הצבע המופק מהחלזון (ראה פירוש המשנה לרמב"ם כלאים פ"ט מ"א).

עניין מיוחד יש במכתב מהגניזה שפרסם שלמה דב גויטיין (בתוך: הישוב בארץ־ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים, עמ' 302), בו מצא, לכאורה, אסמכתא לכך שהפקת הצבע מהחלזונות נמשכה אף אל תוך תקופת הצלבנים. תוכן המכתב איננו קשור כלל לתהליך הפקת הצבע, אלא יש בה תלונה על האנשים מאלכסנדריה, הנקראים 'מחארין', השותים בירה במסבאות. הראיה נשענת על מילה אחת בלבד - 'מחארין', שגויטיין מתרגמה כ'דייגי צדפי חלזון'. משה גיל, שפרסמה שנית (בתוך: ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, ח"ב עמ' 514), כנראה היה מסופק, לעומתו, בתרגומה, ותרגמה כ'דייגים' סתם עם סימן שאלה בצידה (ובהערה כתב: מחארין, דייגים של צדפות הארגמן, בהסתמך על גויטיין).

בדומה למכתבים מהגניזה, קרוב לאותה תקופה, אנו מוצאים את הארגמן במסעותיו של רבי בנימין מטודלה. הוא מזכירו בשלושה מקומות: בטֶבַי, עיר ביוון - "ובה כמו אלפים יהודים הם האומנים הטובים לעשות בגדי משי וארגמן בארץ היוונים", בקושטא - "ומביאים מכל ארץ יוון כל המכס בכל שנה ושנה וממלא ממנו מגדלים מבגדי משי וארגמן וזהב", ובבגדד - "כולם מלובשים בגדי משי וארגמן". גם כאן אפשר לומר, שאין מדובר בארגמן המקורי, אך לגבי ארץ יוון, שהיא ארץ הביזנטים, תיתכן גם משמעות אחרת, כמו שיבואר לקמן.

הגורמים להיעלמות התכלת והארגמן

השימוש בתכלת ובארגמן הלך והצטמצם במרוצת הדורות, כתוצאה מכמה גורמים:

א. המגבלות שהטילו הקיסרים הרומיים והביזנטיים השונים על השימוש בצבע ה'פורפורה' על ידי הציבור הרחב. צבע זה יועד לאנשי אליטה בלבד, והפך לסמל השלטון. כבר בגמרא מוצאים אנו הדים למגבלות אלה: "שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלוז, ומאי ניהו - תכלת, בזכות הרחמים

ובזכותם יצאו בשלום. ועמוסי יריכי נחשון בקשו לקבוע נציב אחד, ולא הניחן אדומי הלז, אבל בעלי אסופות נאספו, וקבעו לו נציב אחד בירח שמת בו אהרן הכהן" (סנהדרין יב ע"ב). וכבר האריכו בעניין זה בפירוט רב, הרב הרצוג וכותבים אחרים.

ב. התמעטות מספר החלזונות כתוצאה מהדייג המוגבר, בעקבות הלהט העז של השלטון לפורפורה (ראו המשביר, יוסף שיינהאק, ערך חלזון בסוף הערה קי). רמז לזה אפשר לראות בדברי הספרי (וזאת הברכה, שנד): "אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור, ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו: פרנסתך במה? אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: וכי מצוי הוא?! אמר לי: השמים, שיש מקום בים שמוטל בהרים, וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם, שאין סממיות מכישות אותו, ומת ונימק במקומו. אמרתי: ניכר הוא, שגנוז לצדיקים לעתיד לבא".

ג. הכיבוש הערבי של חופי ארץ ישראל והוצאתם מידי השלטון הביזנטי, והצטמצמות צביעת הפורפורה לאזור שליטת הביזנטים בלבד (בסופו של דבר גם הוא נפל בידי הטורקים סמוך לגירוש ספרד, וכך נכחדה תעשיית צבע הפורפורה מן העולם).

ד. כניסת חומרי צביעה חדשים וזולים יותר לשוק העולמי, כמו ה'ניל' וה'לכה'. כדברי הרדב"ז בתשובתו (ח"ב סי' תרפה): "ואפשר שעד היום הוא מצוי (כלומר: החלזון), אלא שאין מכירין אותו, או שאין יודעין לצודו. גם כי אינם צריכים לו, שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה, דהיינו איסטס, הנקרא בערבי ניל. וצובעין אותו באופן אומנות, שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ".

להפסקת קיום התכלת בציצית היו שני גורמים נוספים:

א. התפזרות היישוב היהודי והתרחקותו מחופי הים - מקום הפקת התכלת. אפילו בתקופת האמוראים הובאה התכלת לבבל טיפין טיפין, כמו שמשתמע מן הגמרא (מנחות מג ע"א): "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי". ההלכה, שאין התכלת מעכבת את הלבן, הביאה לידי כך, שלא התאמצו להתגבר על הקושי בהשגת התכלת, והסתפקו בקיום המצוה בלבן בלבד. כך כותב המגיד מדובנא בספר המידות (שער הדעת פרק טז): "ולולא קבלנו שאין התכלת מעכב את הלבן בזמן הזה אפשר היינו מחזרים אף אחריו, כאשר אנחנו שולחים למרחקים להביא אתרוג ולולב והדס".

ב. המשי, חומר חדש שהגיע מהמזרח הרחוק, התחבב על האצולה הביזנטית ודחק את הצמר, היחיד הכשר למצווה, מתעשיית הפורפורה.

חשובים לענייננו דברי הרמב"ן בפירושו לתורה (שמות כח ב): "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים" (ברור שכוונתו לתכלת כחומר, ולא

לתכלת כמראה, כי בזה הוא מביא ראיה ליוקרה ולחשיבותה של התכלת, ככל שאר החומרים, המובאים שם, ששימשו לבניית המשכן ולעשיית בגדי הכהונה. ועוד, יש לנו ללמוד מ'מלך גוים' עצמו, שלבושו היה מיוחד בחומר, שממנו הוא היה עשוי, ולא רק במראהו).

מיהו אותו 'מלך גוים', שעליו מדבר הרמב"ן, ומה הוא לבש? מסתבר, ש'מלך גוים' זה הוא האפיפיור היושב ברומי (ראו בפירוש הרמב"ן לבראשית יד, א: "ומלך גוים - המלך על עמים שונים אשר שמוהו עליהם לראש ולקצין, רמז למלך רומי אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים, כיתים ואדום ויתר גוים"), שלבש פורפורה כסמל השליטה והמלכות. האפיפיורים בתקופת הרמב"ן אחזו ברעיון, שלהם לשלוט על העולם. הם התערבו בענייני המדינות, הכתירו והורידו מלכים של ארצות אירופה. הם נהגו בעצמם גינוני מלכות כמיטב המסורת של קיסרי האימפריה הרומית. לצורך זה הם נזקקו לבגדי פורפורה, שקיבלום כמתנות דיפלומטיות מקונסטנטינופול בירת הביזנטים, המקור היחיד באותן הזמנים למוצר יוקרה זה. רק בה ידעו את סוד הפקתה, ושמרו עליו מכל משמר.

מדברי רמב"ן אלה, רואים אנו מה היה מצב העניינים בימיו - למרות שידעו לזהות את התכלת עם הפורפורה, לא היה בכך ערך מעשי לקיום מצוַת ציצית. התכלת הפכה להיות נחלתו של חוג מצומצם מאוד, האפיפיור ודומיו, ולאדם מן היישוב לא הייתה שום אפשרות להשיגה. לאחר נפילת קונסטנטינופול בידי הטורקים, או אולי אף לפני כן, בזמן החרבתה על ידי הצלבנים, לא היה המשך גם למעט הזה, וחוגי הכמורה נאלצו להסתפק בתחליפים, שהמשיכו לשאת את שם הפורפורה לשווא.

גדול הפוסקים, החוות יאיר, בפירושו לשולחן ערוך מקור חיים (או"ח סי' יח, ב), רבי אברהם הרופא פורטלאונה בספרו שלטי גבורים (מנטובה שע"ב פרק עט; מכון ירושלים תש"ע, עמ' שדמ) והרב בנימין מוספיא במוסף הערוך (ערך פרפירא), גם הם כרמב"ן, מזהים את התכלת עם הפורפורה, אך בוודאי היה זה להם כידיעה בעלמא, שאינה מעידה על מציאות התכלת בימיהם.

מה היא דעת הגר"א במספר חוטי התכלת בציצית?

שאלת מספר החוטים בציצית בכלל, ומספר חוטי התכלת בפרט, קשורה בסוגיות סתומות וחתומות, שהולידו דעות שונות בין הפוסקים.

לדעת רש"י, יש לקחת שני חוטי לבן ושני חוטי תכלת, שלאחר תחיבתם בבגד וקיפולם, נעשים ארבעה חוטים לבנים וארבעה חוטי תכלת. אחריו נמשכו בעלי התוספות וכמעט כל פוסקי אשכנז.

הרמב"ם לעומתו, סובר שרק חצי חוט מארבעת החוטים יהיה תכלת, ולאחר קשירתם בבגד, מתקבלים שבעה חוטים לבנים וחוט אחד תכלת. לדעתו זו לא נמצא חבר, פרט לבנו רבי אברהם בספרו המספיק לעובדי ה' (בהלכות ציצית) ולתלמידו רבינו פרחיה בפירושו למסכת שבת (כה ע"ב).

הדעה הממוצעת היא דעתו של הראב"ד, שיש לקחת חוט אחד תכלת ושאר השלושה יהיו לבנים, ואחרי קיפולם בבגד מתקבלים שישה חוטים לבנים ושניים תכלת. דעה זו הובאה כבר בערוך (ערך תכלת) בשם רבנו חננאל, והחזיקו בה המאירי (יבמות ד ע"ב), פסקי ריא"ז (הלכות ציצית, עמ' רכג) וחכמי לוניל, שהפנו את שאלתם לרמב"ם (שו"ת הרמב"ם, תשובה רפו בהוצאת בלאו).

דבריו של רב שמואל בן חופני גאון בספרו על הלכות ציצית, שפורסם על ידי מתוך כתב־יד, יכולים להתפרש או כדעת הרמב"ם או כדעת הראב"ד. הסמ"ג מביא את דעת רש"י ואת דעת ראב"ד ולא מכריע.

בשאלת עמדתו של רבנו הגר"א בנושא זה ישנה, לכאורה, מבוכה רבה. בשלושה מקומות מתייחס רבנו לעניין מספר חוטי התכלת, ובכל אחד מהם הוא מביע דעה שונה. בביאורו לשו"ע (או"ח סימן יב אות ה) מחזיק הוא בדעת רש"י ותוספות ומראה לה פנים בסוגיית הגמרא ובספרי. בפירושו לספרא דצניעותא (פרק ה' ד"ה שבעה רהיטין) הוא מפרש כדעת הרמב"ם, ובביאורו לספר הזוהר - יהל אור (פרשת פינחס רכח ע"ב), הוא מפרש כדעת הראב"ד וכותב שהעיקר כדבריו.

הראשון שעמד על הסתירה בין הפירוש לספרא דצניעותא לבין יהל אור, הוא האדמו"ר מרדזין בספרו מאמר פתיל תכלת (עמ' 104). הוא אף העיר על סתירה נוספת, בין דברי הגר"א לבין דברי הזוהר עצמו בפירוש לשון ספרא דצניעותא.

זו לשון ספרא דצניעותא: "ארבע מלכין נפקין לקדמות ארבע, בהון תליין כענבין באתכלא, צרירן בהו שבעה רהיטין...". ומפרש רבנו הגר"א: "שבעה רהיטין הן שבעה חוטין של לבן, שחוט תכלת חופה עליהן". אך בזוהר פרשת שלח (קעה ע"ב) מובאים

דברי ספרא דצניעותא אלו ומתפרשים באופן שונה: "צרירין בהו שבעה רהיטין אלין אינון שבעה צרירין דתכלתא דבעי לכרכא ביה...". מתוך כך, ומתוך הערות נוספות, יצא האדמו"ר מרדזין לטעון, שגם הדברים שביהל אור, וגם הדברים שבביאור לספרא דצניעותא לא מפי הגר"א יצאו, אלא מפי איזה תלמיד טועה.

כאשר פניתי בעניין זה לרב יצחק שלמה זילברמן שליט"א, המומחה בתורת הגר"א, הובהר לי הבהר היטב, שלא ייתכן לטעון טענה כזו על ספרים שמקובלים עלינו כדברי הגר"א עצמו, ושלשון הקטעים מעידה עליהם שהם לשונו הזהב. עוד הובהר לי בשיחה אתו שבדברי הזוהר ייתכנו דעות שונות, ורבנו יכול לפרש מקום מסוים בזוהר בדרך אחת ומקום אחר בדרך אחרת.

ובאמת, ניתן להראות בבירור על סתירה, או על דעות שונות, בזוהר עצמו. הקטע מהזוהר, המובא לעיל, מפרש את המילה "צרירין" כקשרים, ושלציצית יש שבעה קשרים לפוחת ושלושה עשרה למרבה. שיטה זו תואמת את שיטת הרמב"ם בעניין הקשרים בציצית, המיוסדת על פשטות הבנת הגמרא (מנחות לט ע"א): "הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה", כמו שהסבירה הרא"ש בהלכות ציצית (סימן טו). אך במקום אחר בזוהר, בפרשת פינחס (רכז ע"א), מובא שיש בציצית חמישה קשרים, בלא קשר למספר החוליות, וכמו שציין זאת רבנו הגר"א בפירושו יהל אור על אתר. וזאת, כשיטה המקובלת אצל רוב הפוסקים והמפרשים, המובאת כבר במדרש תנחומא (קרח יב) והמוזכרת בדברי הגאונים. לשיטה זו אין אפשרות לפרש את דברי הספרא דצניעותא הנ"ל כפירוש הזוהר בפרשת שלח. אם כן, הסתירה לא נולדה בדברי הגר"א, אלא בדברי הזוהר עצמו, ויש מקום לפירוש אחר בספרא דצניעותא, שיתאים לדברי הזוהר בפרשת פינחס.

עכשיו, ניגש לדברי רבנו בביאורו לשו"ע הנ"ל, שם הוא מראה פנים לשיטת רש"י ותוספות. מלבד בעיה זו, דבריו שם זקוקים לעיון מדוקדק. וכדי לעמוד עליהם יש להקדים את דברי הספרי בפרשת כי תצא (סי' רלד):

> 'גדילים תעשה לך' למה נאמר? לפי שנאמר 'ועשו להם ציצית', שומע אני יעשה חוט אחד בפני עצמו, תלמוד לומר: 'גדילים', כמה גדילים נעשים אין פחות משלשה חוטים, כדברי בית הלל. בית שמאי אומרים: מארבעה חוטים של תכלת וארבעה חוטים של לבן... והלכה כדברי בית שמאי.

כך היא הגרסה בספרי שלנו לספר דברים וכך היא גרסת התוספות במנחות (מא ע"ב ד"ה ב"ש).

בדברי בית הלל, שלא כמו בדברי בית שמאי, אין התייחסות למספר חוטי התכלת. אך בתוספות (מנחות לח ע"א ד"ה התכלת) דייקו מתחילת הספרי - "שומע אני [יעשה] חוט אחד בפני עצמו", שפתיל תכלת הוא חוט אחד. ומכיון שבית הלל אינם מחדשים דבר בעניין התכלת, אלא מתייחסים למהות הגדיל, על כורחנו, שלדעתם הוא חוט אחד בלבד. ואם נאמר שפתיל תכלת כלול בשלושת חוטי הגדיל, כמו שמשמע בדברי התוספות במנחות (לח ע"א ד"ה התכלת), הרי שב"ה וב"ש פליגי בתרתי, במספר הכללי של חוטי הציצית ובמספר הפרטי של חוטי התכלת.

וזאת נראית כוונת רבנו, בתחילת דבריו, כשהוא מביא את דברי הספרי הללו, ורואה בהם מקור נאמן לדעת הרמב"ם והראב"ד הנ"ל. ואין כוונתו, שהם פוסקים כדברי בית הלל, כמו שרצה לטעון הרב ברוך רקובר שליט"א בספרו ברכת אליהו, שהרי בספרי נאמר בפירוש - "והלכה כדברי ב"ש", וכן הובא בגמ', ורבנו עצמו מביאם בביאורו. וגם אין כוונתו לשינוי הגרסה בספרי, שנדבר עליה בהמשך, שהרי בדברי רבנו אין אף רמז לעניין זה. אלא כוונתו, שלעניין מספר החוטים הכללי, פוסקים הרמב"ם והראב"ד כב"ש, כמבואר להדיא בספרי ובגמרא, כנ"ל, אך לעניין מספר חוטי התכלת פוסקים הם כב"ה.

גם אין להבין בדברי רבנו, שכוונתו בדעת התוספות, שחוט התכלת לב"ה הוא נוסף על שלושת החוטים, שהרי דעה זו הוא מביא רק בסוף דבריו - "ואפשר דמפרשי...", ודוחה אותה. וכן מתוך דבריו שם: "אבל בספרי עוד צ"ע דבה"א שלש ובש"א שמנה", רואים בפירוש, שהבין בתחילה שלב"ה שלושה חוטים הם סך כל החוטים. וכן מוכרח מתוך דבריו: "ומ"ש תוס' בסד"ה בש"א הנ"ל ומיהו בספרי איכא דאמרי כו', ליתא בספרי, אלא שלמדו מתחלת ספרי: ועשו להם כו' כנ"ל, וכמ"ש בסד"ה התכלת", שהרי "באיכא דאמרי" זה מובא בתוספות: "שנים של לבן ואחד של תכלת". ורבנו מסביר, שזה ודברי התוספות שהוא מסתמך עליהם בתחילת דבריו, היינו הך. ומה שכתב שם לפני כן: "וגדיל לא כתיב אלא בלבן", לאו דווקא לבן בלבד אלא הגדיל כולו (ונקרא לבן, שאם אין תכלת, כולו לבן).

על פירוש זה של התוספות בספרי, מקשה רבנו שלש קושיות. האחת, לא ברור על סמך איזו דרשה חולקים ב"ש על ב"ה גם בעניין מספר חוטי התכלת, שהרי בפשטות, הם חולקים בהבנת המילה "גדילים" בלבד. השנייה, לא נמצא מקור לפי זה למנהגנו לכפול ארבעה חוטים האמורים בגמרא לשמונה. והשלישית, שאין התאמה בין הספרי לגמרא, שבספרי סך כל החוטים לב"ה הוא שלושה ולב"ש הוא שמונה, ובגמרא - לב"ה שלושה ולב"ש ארבעה.

Printed from Otzar HaChochma

מתוך כך, חולק רבנו על פירוש התוספות בספרי, ומפרש שלדעת ב"ה מספר חוטי התכלת הוא שלושה, שלעולם שני מינים אלה שווין, ומה שנדרש במילה "גדילים" עולה גם על הלבן וגם על התכלת. לדעת ב"ה, שלומדים מ"גדילים" שלושה, שלושה בלבן והוא הדין בתכלת. ודעת ב"ש, שלומדים מ"גדילים" ארבעה, ארבעה בלבן והוא הדין לתכלת. (ברם, בלשונו של רבנו יש לכאורה אי דיוק מסוים. בדעת ב"ה כתב: "גדיל ג' חוטין וה"ה ללבן ג'", שמשמע שגדיל נאמר בתכלת. ובדברי ב"ש כתב: "גדילים הוא ארבעה... וה"ה בתכלת", שמשמע שגדילים נאמר בלבן. וצ"ע.)

פירושו זה של רבנו מזכיר לנו את אחד הפירושים של דברי הספרי בתוספות (מנחות מא ע"א ד"ה בית שמאי): "כי דייקת בה (כלומר בספרי הנ"ל) משמע דב"ה דרשי גדילים ואכל גדיל קיימי, והשתא הויא דומיא דבית שמאי דאיירי בתכלת ובלבן". אך, באמת, שונים הם בכמה פרטים חשובים.

לדעת התוספות, גם ב"ש וגם ב"ה דורשים את הדרשה "גדיל גדילים", המובאת בגמרא (מנחות לט ע"ב). לב"ש: "גדיל" - שניים, "גדילים" - ארבעה; לב"ה: "גדיל" - שלושה, "גדילים" - שישה. אך לדעת הגר"א, אין לב"ה דרשת "גדיל גדילים" כלל, אלא מסברה ה"גדיל" עולה גם על הלבן וגם על התכלת.

לדעת התוספות, לב"ש - "גדיל גדילים" עולה על הלבן ועל התכלת יחד (גדיל אחד ללבן וגדיל שני לתכלת). ולדעת רבנו, לב"ש - "גדיל גדילים" עולה על הלבן לחוד, ותכלת נלמד מלבן, כי סברה היא להשוותם.

אם כן, לפי התוספות, מספר ארבע האמור בגמרא לדעת ב"ש, הוא לפני הכפלתם (ולאחר הכפלתם הם שמונה), ולפי רבנו, הוא לאחר הכפלתם, והוא במין אחד בלבד. ובצירוף אותו מספר חוטים של המין השני, סך כל החוטים שמונה.

הספרי, לדעת התוספות, מדבר לב"ה לפני ההכפלה ומתייחס למין אחד בלבד, ולב"ש - אחרי ההכפלה ומתייחס לשני המינים. ולדעת רבנו, הספרי מדבר לב"ה לאחר ההכפלה ובמין אחד, ולב"ש - גם לאחר ההכפלה ובשני המינים.

כל דברי רבנו בביאורו לשו"ע בנויים על גרסת התוספות בספרי, ואין בהם רמז לגרסה אחרת. אך בהגהותיו לספרי וכן ביהל אור הנ"ל כבר חזר בו ותיקן את גרסת הספרי והעמידה על הגרסה המצויה אצלנו בפרשת שלח - "שומע אני יעשה חוט אחר בפני עצמו, ת"ל 'גדילים', מכמה גדילים אתה עושה, אין פחות משלשה, דברי בית הלל. בית שמאי אומרים: **שלשה** של צמר ורביעית של תכלת". וז"ל רבנו ביהל אור: "והוא חוט הרביעית כדעת הראב"ד, וכמש"ש שכ"ה עיקר וכ"ה בספרי שלנו". גרסה זו תואמת במדויק את הברייתא שבגמרא שלנו, וגם יש בה היגיון פנימי רב -

גם ב"ה וגם ב"ש מתייחסים לדרשת "גדיל", המלמדת על ג' חוטים, והם חולקים בשאלה, האם חוט התכלת כלול ב"גדיל" או נוסף עליו.

האדמו"ר מרדזין במאמר פתיל תכלת (עמ' 106) וכן הרב משה שטרנבוך שליט"א בהלכות הגר"א ומנהגיו (עמ' לה) פירשו את דברי רבנו שביהל אור, שלא בא לאפוקי בהם אלא מדעת התוספות אך לא מדעת הרמב"ם. ומה שכתב "כדעת הראב"ד", לאו דווקא.

אבל נראה יותר, שרבנו כיוון לאפוקי גם מדעת הרמב"ם, וזאת משלושה טעמים:

ראשית, אם כדבריהם, היה לו לכתוב בפירוש כדעת הראב"ד והרמב"ם.

שנית, אין דעת הרמב"ם מתאימה לדרשת הזוהר, כפי שמפרשה רבנו ביהל אור שם: "בת יחידה תכלת שבציצית - ... כלילא מג' חוטין לבן, אות רביעית שבשם", ולפי הרמב"ם ישנם בציצית ג' וחצי חוטים לבנים ורק חצי חוט תכלת.

והטעם השלישי, והעיקרי, שישנו הבדל מהותי בין המקור המובא על ידי רבנו לראב"ד ולרמב"ם בביאורו לשו"ע לבין המקור המובא על ידו ביהל אור. בביאורו לשו"ע הלך רבנו בעקבות גרסת התוספות, ועל סמך הדיוק מהרישא של הספרי הוכיח שיש לעשות חוט אחד של תכלת. לפי גרסה זו, הספירה העיקרית של החוטים היא לאחר תלייתם בבגד, כמו שהסברנו לעיל, ויש בה מקום לדעת הרמב"ם. ואדרבה, דעתו אף יותר מתאימה לגרסה זו, כשלשון רבנו שם: "והרמב"ם מפרש חוט א' **ממש**". אך לגרסת רבנו בספרי, הספירה העיקרית של החוטים היא לפני הכפלתם - "שלשה של צמר ורביעית של תכלת", ואין לפיה מקום לדעת הרמב"ם, אלא חוט רביעי כולו לפני הכפלתו עשוי תכלת, כמו שכבר עמד על כך רבי דוד פרדו בפירושו לספרי פרשת שלח.

סוף דבר, דעתו הסופית של רבנו לפסוק בסוגיא זו כדעת הראב"ד, להטיל שלושה חוטי לבן וחוט אחד תכלת, בהתאם לגרסה המבוררת על ידו בספרי.

Printed from Otzar HaChochma

צביעה לשמה ודם חלזון בתכלת של מקדש

כבר עמדו המפרשים על התמיהה הגדולה בדברי הרמב"ם בהלכות כלי המקדש (פ"ח הלכה יג), שלא הוזכר בהם שצביעת התכלת לבגדי כהונה ולפרוכת שבמקדש צריכה להיעשות בדם חלזון ולשמה, בדומה לתכלת של ציצית, אלא סתם את דבריו וכתב: "ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא פתוך מן הכוחל". התמיהה מתחזקת ביתר שאת בדבריו בהלכות ציצית (פ"ב הלכות א-ג), שבהם הוא מדגיש, חזור והדגש, שהצביעה בדם חלזון והצביעה לשמה הן בתכלת של ציצית בלבד:

> תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע, **והתכלת האמורה בציצית** צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה צביעה **פסול לציצית** אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור או בשאר המשחירין הרי זה **פסול לציצית** ...
>
> כיצד צובעין **תכלת של ציצית**, לוקחין הצמר ושורין אותו בסיד ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו כדרך שהצבעין עושין כדי שיקלוט את העין, ואחר כך מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת ודמו שחור כדיו ובים המלח הוא מצוי, ונותנין את הדם ליורה ונותנין עמו סממנין כמו הקמוניא וכיוצא בהן כדרך שהצבעין עושין ומרתיחין אותו ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין רקיע וזו היא **התכלת של ציצית**.
>
> **התכלת של ציצית** צריכה צביעה לשמה ואם צבעה שלא לשמה פסולה, והיורה שיש בה הצבע אם צבע בה מעט צמר לבדקו אם הוא יפה אם לאו נפסלה היורה כולה, אלא כיצד יעשה לוקח הצבע מן היורה בכלי קטן ומניח בו צמר שבודק בו ושורף את שבדק שהרי נצבע לבדיקה, ושופך הצבע שבכלי שבדק בו שהרי טעמו ופסלו, וצובע התכלת בשאר הצבע שלא נפגם.

בדברי הרמב"ם אלה מבואר, שלדעתו, ישנו הבדל ברור בין צביעת התכלת לציצית לבין צביעת התכלת למקדש, שבאחת דם חלזון וצביעה לשמה מעכבים ובשנייה אינם

מעכבים. כך העלו רבים מן המפרשים, כמו מרכבת המשנה (הלכות ציצית שם), בן ידיד (שם), תפארת ישראל (קופת הרוכלים, כללי בגדי קדש של כהונה), ערוך השולחן (הלכות כלי המקדש כח, י), עיר הקודש והמקדש (ח"ה עמ' מג), התעוררות תשובה (סי' רעט), עמק ברכה (ציצית ה), שלא כדעת מעשה רוקח ומשנה למלך בהלכות כלי המקדש (שם).

בנוסף לתמיהה - מניין לו לרמב"ם לחלק בין תכלת של ציצית לתכלת של מקדש, שלכאורה דבר אחד הם ומחומר אחד הם עשויים - יש להקשות על כך ארבע קושיות:

א. בתוספתא מנחות (ט, טז), המדברת בהלכות בית המקדש, מבואר: "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, הביאה שלא מן החלזון פסולה".

ב. בירושלמי כלאים (פ"ט ה"א) מובא: "ותכלת וארגמן ותולעת שני - מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל דבר שיש בו רוח חיים". כלומר, כמו שתולעת שני, שהשתמשו בה במקדש, באה מהתולעת, שיש בו רוח חיים, כך התכלת באה מדבר שיש בו רוח חיים והוא החלזון.

ג. במסכת שבת (עד ע"ב): "קשירה במשכן היכא הואי?... אלא אמר רבא ואיתימא רבי אילעי שכן צדי חלזון קושרין ומתירין". ופירש רב ניסים גאון שם: "זה חלזון היו צובעין בדמו תכלת".

ד. במסכת מנחות (מב ע"ב) מובא בעניין צביעת תכלת לציצית: "שמע מינה תלת: שמע מינה טעימה פסולה, ושמע מינה דבעינן צביעה לשמה, ושמע מינה טעמה פסלה. היינו טעימה פסולה היינו צביעה לשמה! אמר רב אשי: מה טעם קאמר, מה טעם טעימה פסולה? משום דבעינן צביעה לשמה. כתנאי: טעמה פסלה, משום שנאמר: כליל תכלת, דברי ר' חנינא בן גמליאל; רבי יוחנן בן דהבאי אומר: אפילו מראה שני שבה כשר, משום שנאמר: ושני תולעת". כלומר, צביעה לשמה בציצית נלמדת מצביעה לשמה בבגדי כהונה, שנאמר בהם "כליל תכלת", מכאן שיש צורך בצביעה לשמה גם בבגדי כהונה.

ניישב את הקושיות מן הסוף להתחלה.

על הקושיה הרביעית יש לומר, שאין למדים מבגדי כהונה, לדעת הרמב"ם, את הדין של צביעה לשמה, אלא את הדין של פסול טעימה. מכאן, שאין בבגדי כהונה פסול של 'לא לשמה', אלא פסול של 'טעימה', שהצביעה לשם טעימה ובדיקה, הפסול שלה חמור יותר מצביעה ש'לא לשמה', כמו שפירש מרכבת המשנה (הלכות ציצית שם). וכן מצאנו לרמב"ם בהלכות טומאת צרעת (פי"א הלכה א), שכתב לגבי

Printed from Otzar HaChochma

שני תולעת שלוקחים לטהרת המצורע: "אם טעמו פסלו כצביעת התכלת", כלומר תכלת סתם האמורה בכל מקום, ולאו דווקא תכלת של ציצית. ולפי זה, צריך לדחוק ולפרש שמה שכתב הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה ג): "תכלת של ציצית צריכה צביעה לשמה, ואם צבעה שלא לשמה פסולה, והיורה שיש בה הצבע, אם צבע בו מעט צמר לבדקו אם הוא יפה אם לאו, נפסלה היורה כולה", מחולק לשני חלקים. החלק הראשון, המדבר על צביעה לשמה, מתייחס לתכלת של ציצית בלבד, והחלק השני, המדבר על הצביעה לשם בדיקה, מתייחס לתכלת האמורה בכל מקום. אבל יש לתמוה, מדוע לא הזכיר הרמב"ם פסול צביעה לשם טעימה בהלכות כלי המקדש, אם לא שנאמר, שסמך על דבריו בהלכות ציצית ובהלכות טומאת צרעת הנ"ל, כפי טען כבר המשנה למלך (שם).

על הקושיה השלישית יש לומר, שאין להביא ראיה שדם חלזון מעכב בתכלת של מקדש מכך שבמשכן היו צדים חלזונות לצביעת התכלת, כי ייתכן שהשימוש בחלזון שם לא היה בתורת חיוב, אלא מנהג ודרך של אותם הזמנים, ואף ייתכן שבנוסף לחלזון, השתמשו שם גם בצבעים אחרים לשם צביעת התכלת. וכך תירץ קושיה זו הגר"ח קנייבסקי בפירושו למסכת ציצית (אות כ', ארגמן ד"ה אלא בחלזון).

הקושיה השנייה בנויה על פירושו של מהר"א פולדא לירושלמי (הביאו בפירוש נחמד למראה שם, המקשה קושיה זו). אך לפי פירושו של הר"ש סיריליאו שם, שפירש: "אף כל דבר שיש בו רוח חיים, ואם כן צבע התכלת והארגמן כולו צמר הבא מן החי", אין כל ראיה שהתכלת של מקדש באה מן החי, כלומר מן החלזון, כי אין הירושלמי מדבר אלא על הצמר שבתכלת שהוא "הבא מן החי", ולא על צבע התכלת עצמו.

כדי ליישב את הקושיה הראשונה, יש להבין תחילה מניין לקח הרמב"ם לחלק בין תכלת של ציצית לתכלת של מקדש. אכן נראה שחילוק זה מוכרח מתוך דברי הגמרא בכמה מקומות במסכת שבת:

> אמר רב פפא: שבק תנא דידן בישול **סממנין דהוה במשכן**, ונקט אופה. (שבת עד ע"ב)
>
> שכן עני עושה פיטפוטי כירה קטנה לשפות עליה קדירה קטנה. דכוותה גבי **משכן - מבשלי סמנין** לצבוע יריעות שחסרה מלאכתן, עושין פיטפוטי כירה קטנה לשפות עליה יורה קטנה. (שם קב ע"ב)
>
> למאי חזי? - חזי לביזרא דקרא. דכוותה גבי **משכן - שכן ראוי לקלח אחד של סמנין**. (שם קג ע"א)

מבואר בדברים אלו שהצביעה במשכן נעשתה על ידי סממנים ולא ידי דם חלזון. וכבר עמדו כמה מפרשים על הסתירה בין זה לבין הגמרא במסכת מנחות (מב ע"ב): "אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צבעיתו להה? אמר ליה: מייתינן **דם חלזון** וסמנין ורמינן להו ביורה ומרתחינן ליה", שמבואר שם להיפך, שצביעת התכלת נעשית בדם חלזון ולא בסממנים בלבד. ותירץ בנחמד למראה על הירושלמי (כלאים פ"ט ה"א) שהסממנים המוזכרים במסכת שבת הם אותם הסממנים המוזכרים במסכת מנחות, הניתנים יחד עם דם חלזון. וכן תירץ בשו"ת התעוררות תשובה (סי' רפ).

אך, המעיין בדברי הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה ב) יראה נכוחה, שהסממנים הניתנים ביורה כתוספת לדם חלזון אינם יכולים להיות אותם הסממנים שמדובר עליהם במסכת שבת. הרמב"ם כותב שם, שהסממנים הניתנים עם דם חלזון הם: "קימוניא וכיוצא בה כדרך שהצבעים עושים". ה'קימוניא' הוא אחד משבעת הסממנים שמעבירים אותם על הכתם המוזכרים במשנה, והוא מזוהה על ידי הרמב"ם בשני מקומות בפירושו למשנה (שבת פ"ט מ"ה; נדה פ"ט מ"ו) כ'מלח אלקלי'. זהו צמח בר (שנקרא היום מלחית אשלגנית, או לדעת ר"י קפאח - יפרוק זיפני), שמשתמשים באפרו להפקת אשלגן, המשמש כחומר עזר לקליטת הצבע בצמר. לעומת זאת, הסממנים שמדובר עליהם במלאכת המשכן הם צמחים הנזרעים בידי אדם לשם הפקת צבע, ונעשות בהם מלאכות החרישה והזריעה, כמבואר בגמרא הנ"ל. וכן מובא במסכת שבת (עט ע"א): "ואילו בסמנין שאינן שרוין, תנן: קליפי אגוזים וקליפי רמונין סטיס ופואה - כדי לצבוע בהן בגד קטן לפי סבכה", ומן הסתם גם בסממנים של מלאכת המשכן כיונו לאלה המפורטים בגמרא זו.

אם כן, בדברי התלמוד הבבלי יש לנו מקור נאמן לדעת הרמב"ם שאין חיוב להשתמש בדם חלזון במלאכת המשכן והמקדש. וכיון שאין דברי התוספתא עומדים במקומם של דברי הבבלי, מובן מדוע לא הביא הרמב"ם להלכה את דברי התוספתא הנ"ל, הפוסלת תכלת שאינה מן החלזון למקדש ולבגדי כהונה. וכן, כיון שהחיוב של דם חלזון ושל צביעה לשמה בתכלת נזכרים במסכת מנחות הנ"ל בהקשר אחד, יש להקיש ביניהם ולומר, שכמו שהחיוב בדם חלזון הוא בתכלת של ציצית בלבד, כך החיוב של צביעה לשמה אינו קיים אלא בתכלת של ציצית בלבד, ולא בתכלת של מקדש.

אגב אעיר, שגם המעיין בפירוש רש"י למנחות הנ"ל יראה, שהסממנים המוזכרים שם אינם אותם הסממנים המוזכרים בשבת. הצריף (בייצ"א בלעז), המובא בדבריו כדוגמה לסממנים, אינו צמח, אלא סוג של מחצב מן האדמה, ואין בו

לא זריעה ולא שאר מלאכות השדה של ל"ט אבות מלאכות של שבת. מצד שני, אם נניח שבמשכן השתמשו בסממנים צמחיים כאיסטיס ופואה, עדיין צריך עיון ובדיקה האם כל המלאכות של עשיית הפת, כזורה ודש ואחרות, יש להן מקום בסממנים צמחיים אלה.

למשמעות 'נגנז' בדברי חז"ל

יש הסבורים שהתכלת, שהיא החלק העיקרי בקיום מצַות ציצית, נגנזה מאיתנו ולא תחזור ותתגלה אלא לעתיד לבוא. וחֵילם משני מאמרי חז"ל - האחד בספרי דברים (וזאת הברכה, שנד), והשני בתנחומא (שלח). ראוי לעמוד על שני מקורות אלו ולהיווכח, האם אכן יש מקום והכרח לסברה זו.

גניזת התכלת המוזכרת בספרי

המאמר הראשון המובא בספרי הוא:

> אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו: פרנסתך במה? אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: וכי מצוי הוא?! אמר לי: השמים, שיש מקום בים שמוטל בהרים, וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם, שאין סממיות מכישות אותו, ומת ונימק במקומו. אמרתי: ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא.

המתבונן במאמר זה יראה על נקלה, שלא נאמרו דברים אלו על הפסקת צביעת התכלת, שהרי הזקן שרבי יוסי פגש התפרנס מהחלזון. אלא מתוך עדותו של הזקן, שהחלזון איננו מצוי לכול ויש דוחק גדול ויגיעה רבה בהשגתו, התעורר רבי יוסי לרעיון מוסרי, שהעושר בכלל, שבמקרה זה החלזון ומה שמופק ממנו מייצגים אותו, איננו נחלת העולם הזה, ואין לרדוף אחריו, אלא גנוז הוא ומיועד לעתיד לבוא.

שני המאמרים המובאים בספרי לפני כן, שהסיפור על הזקן בא כהמשך להם, מעידים על כך:

> "כי שפע ימים יינקו" - שנים נוטלים בשפע ונותנים בשפע. ואלו הם - ים ומלכות. ים נותן בשפע ונוטל בשפע, מלכות נותנת בשפע ונוטלת בשפע.
>
> דבר אחר: "כי שפע ימים יינקו" - זה ימה של חיפה, שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא. מנין אתה אומר, שאין ספינה אובדת בים הגדול וצרור של כסף ושל זהב ואבנים טובות ומרגליות וכלי זכוכית וכל כלי חמדה, שאין הים הגדול מקיאה לימה של חיפה, שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא? תלמוד לומר: "כי שפע ימים ינקו".

מוסר ההשכל במאמרים אלו הוא שהשפע בעולם הזה הוא בלתי יציב, ואין לבטוח בו, לקוות לו ולרדוף אחריו.

כעין הסבר זה הציע האדמו"ר מראדזין הרב גרשון חנוך ליינר בספרו 'שפוני טמוני חול' (מהדורת מישור, עמ' ה) למאמר אחר המובא במסכת בבא בתרא (עד ע"ב): "נפק בת קלא, אמר לן: מאי אית לכו בהדי קרטליתא דדביתיהו דרבי חנינא בן דוסא, דעתידה דשדיא תכילתא בה לצדיקיא לעלמא דאתי?!". את דברי רבי יוסי בספרי הוא מפרש באופן אחר - שהמקום המיוחד הזה, שהזקן הכירו ושבו ניצוד החלזון בנקל, הוא הוא אשר גנוז לעתיד לבוא. זקן זה זכה ונתגלה לו המקום, והטעימוהו מן השמים מעין העולם הבא כבר בעולם הזה.

הסבר מיוחד וחריג העלה הגאון מקוטנא בספרו 'ישועות מלכו' (סי' א-ג). לדבריו, בהכרזתו "ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא" התכוון רבי יוסי לגזור גזרה ולבטל את חיוב הטלת התכלת בציצית מחמת הסכנה הכרוכה בה, כפי שמשתמע מדברי הזקן. לדעתו, גזרה זו נתקבלה אך ורק בימי האמוראים האחרונים, אחרי שנפסק להלכה שהתכלת אינה מעכבת את הלבן (כך הוא מסביר את העובדה, שלאורך כל תקופת התנאים והאמוראים נהגו להטיל תכלת בציצית, כמוזכר בגמרא). וכבר הקשה ותמה על דבריו אלה האדמו"ר מראדזין בספרו 'עין התכלת' (מהדורת מישור עמ' שפא).

גניזת התכלת המוזכרת במדרש תנחומא

המאמר השני המובא במדרש תנחומא הוא:

> אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה, אימתי כשיהיה תכלת, ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת **נגנז**, מצוה בלבן.

אכן יש לדון במשמעות המילים 'נגנז', 'גנוז' וכדומה, הרווחות בשימוש אצל חז"ל. האם הן מציינות תמיד היעלמות וגניזה לעתיד לבוא, או שמא גם גניזה לפרק זמן קצוב בעולם הזה? האם הגניזה היא תמיד בידי שמים, או שמא גם בידי אדם?

הגניזה הוזכרה אצל חז"ל בדברים שונים. חלקם נגנזו בידי שמים, כגון: אור של ששת ימי בראשית, התחש, בארה של מרים, שערי בית המקדש ומחילותיו; וכן הסתלקות הצדיקים: אליהו (תוספתא סוטה יב, ה; סדר עולם רבה פרק יז) ויהושע (תנחומא תצוה, ט). וחלקם - בידי אדם, כגון: המשכן וכליו, כלי המקדש, אבני המזבח, נחש הנחושת וספרים שונים. רוב הדברים נאמרה בהם גניזה עולמית או עד 'עת הקץ', אך מצאנו גם גניזה לזמן קצוב בעולם הזה: "כ"ב שנה שעשה יוסף

במצרים חוץ מאביו, **נגנז** רוח הקדש מיעקב ומבניו (תנחומא [בובר] מקץ, ו; מובא גם בילקוט שמעוני על איוב רמז תתקד). כך שאין כל הכרח לטענה שהגניזה המוזכרת לגבי התכלת עניינה היעלמות מוחלטת עד שתתגלה ל'עת הקץ' לעתיד לבוא.

גניזת קינמון

עניין מיוחד מעוררת גניזתם של עצי הקינמון של ירושלים בזמן חורבן הבית, עליהם נאמר במסכת שבת (סג ע"א):

> אמר רחבה אמר רבי יהודה: עצי ירושלים של קינמון היו, ובשעה שהיו מסיקין מהן ריחן נודף בכל ארץ ישראל. ומשחרבה ירושלים **נגנזו**, ולא נשתייר אלא כשעורה, ומשתכח בגזאי דצימצמאי מלכתא.

גורלו של הקינמון הוא כגורל התכלת בכך ששאלת זהותו נקשרה בקשר הדוק להבנת משמעות הגניזה שנאמרה בו, בדיוק כפי שקרה בעניין התכלת.

הסמ"ג (עשין סי' קסז) יצא לחלוק על הזיהוי המקובל של הקינמון: "וקנמון אינה קאניל"א בלעז, שהרי מקאניל"א יש הרבה, ואילו מקנמון אומרים פרק במה אשה (שבת סג ע"א) שנגנז, ולא נשתייר מהם כי אם מעט ומשתכח בי גזא דצומצמאי מלכותא". אך למרות זאת, זיהוי זה נותר על כנו בדברי הרוב המכריע של המפרשים והפוסקים (ראו פירוש רש"י לשמות ל, כג; פירוש המשנה לרמב"ם כריתות פ"א מ"א; הלכות כלי המקדש פ"א ה"ג; פירושי סידור התפילה לרוקח [קא] אין כאלהינו - פיטום הקטורת עמ' תקעה: "קינמון - צינמין"; שבולי הלקט סדר ברכות סי' קס: "קינמון אינו פירא אלא קליפת עץ"; אבודרהם פיטום הקטורת: "וקנמון תשעה - בערבי 'עוד אל טיב'"; מאמר חמץ לרשב"ץ; וראו פירוש הרמב"ן לשמות ל, כג), ולמשמעות הגניזה, שנאמרה בו, הוצעו פירושים שונים. לדוגמה, שלא נגנז הקינמון הרגיל המצוי בעולם, אלא הקינמון המיוחד שהיה בירושלים (או בארץ ישראל); או שהקינמון נגנז ונכחד דווקא בירושלים ובארץ ישראל, אבל לא בעולם כולו (ראו מזהב ומפז, סדר הלכות הקטורת עמ' רלא; למוד ערוך על מסכת שבת עמ' נג). בהמשך דברינו נעלה אפשרות נוספת להבנת הביטוי 'נגנזו' בעניין הקינמון.

משמעות הביטוי 'נגנז'

יש לעמוד על המשמעות המיוחדת של הביטוי 'נגנז'. במה הוא שונה מהביטוי 'נעלם', 'בטל' או 'עבר מן העולם' (וכמו שמצאנו, למשל, לגבי זכוכית לבנה)? בתשובה לשאלה זו נראה, ששורשה של המילה הוא בנוהג הקדום של המלכים

Printed from Otzar HaChochma

להחזיק בית גנזים - אוצר בו נשמרות שכיות חמדה וסגולות מלוכה. דבר זה הוזכר בדברי חז"ל לרוב, כגון במסכת סנהדרין (קד ע"א) לגבי חזקיהו המלך, בתוספתא פאה (ד, יח) לגבי מונבז המלך, במסכת מעילה (יז ע"ב) לגבי הקיסר ברומי ועוד. אף הקב"ה, מלך מלכי המלכים, המומשל בדברי חז"ל באמצעות טכסיסי מלך בשר ודם, יש לו בית גנזים, בו שמורים הדברים היקרים לו מכול, כגון: יראת שמים, שבת, דמעות על אדם כשר, רוח, תורה, כמובא בדברי חז"ל. אם כן, המשמעות הראשונית של הביטוי 'לגנוז' הוא הכנסה אל 'בית הגנזים' - אוצרו של המלך. אחר כך הושאל ביטוי זה להעלמת ולהסתרת הדברים שיש בהם קדושה - כדי לא לפגוע בקדושתם ובכבודם, העלמתם מתוארת כהכנסה לאוצר, שבו נשמרים דברים יקרי ערך. אם כך, יש להבין את הגניזה המוזכרת בדברי חז"ל בכל מקום, פעמים במשמעות הפשוטה ופעמים במשמעות המושאלת - בכל מקום ומקום על פי ההקשר.

נראה כי דברי התנחומא על גניזת התכלת מתפרשים במשמעות הראשונית והפשוטה של הביטוי 'גניזה', כלומר ההכנסה לאוצר המלוכה, והם רומזים למגבלות שהטילו הקיסרים הרומיים על השימוש בצבע ה'פורפורה' בידי הציבור הרחב. "לא תהיה שליטה לאדם פרטי בצביעה ובהפצה של ה'פורפורה' - זו הנקראת 'בלטה', 'אוקסיבלטה' ו'היאקינתינה', לא במשי ולא בצמר. אם, בכל זאת, מישהו מכר גיזת 'מורקס' הנ"ל, עליו לדעת שהוא ייאבד את סחורתו ואת ראשו"- נכתב ב'קודקס יוסטיניאנוס'.

גם בגמרא מוצאים אנו הדים למגבלות אלה - "שלחו ליה **לרבא**: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלוז, ומאי ניהו - תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום" (סנהדרין יב ע"ב). מגבלות אלו הלכו והתעצמו עד לימי הרמב"ן, כפי שמשתקף מדבריו בפירושו לתורה (שמות כח, ב): "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים". החוקים והגזרות שהועידו צבע זה לאנשי משפחת המלוכה בלבד, יכולות בהחלט להיקרא 'גניזת התכלת'. או בלשון אחרת, הנאמר במדרש תנחומא "ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת **נגנז**" פירושו - 'נגנז' על ידי המלכות באוצר המלוכה.

וכבר עברה אותה המלכות מן העולם, ובטלו גזרותיה וגניזותיה, ואין כל מניעה לשוב לקיום מצות "ועשו להם ציצית" בשלמותה ובכל הידורה.

המקומות שבהם התפרסמו המאמרים לראשונה (לפי סדר פרסומם)

מאמר התכלת

"מוריה", טבת תשנ"ב; "כליל תכלת", תשנ"ג

התכלת בימינו

עלון בנושא התכלת, תשנ"ו

בעניין חידוש מצות התכלת

"המעיין", ניסן תשנ"ז

מה היא דעת הגר"א במספר חוטי התכלת בציצית?

"ישורון", כרך ז', אלול תש"ס

התכלת – ארגמון או ינטינה?

אוסף מאמרים בנושא התכלת, תשס"א; "והיה לכם לציצית", פרשת שלח תשס"ח

אימתי פסקה התכלת מישראל?

"והיה לכם לציצית", פרשת שלח תשס"ז

צביעה לשמה ודם חילזון בתכלת של מקדש

"והיה לכם לציצית", פרשת שלח תשס"ט

למשמעות 'נגנז' בדברי חז"ל

"והיה לכם לציצית", פרשת שלח תשע"א

* * *

אוצר החכמה
28788

"...וְנָתְנוּ עַל צִיצִת הַכָּנָף פְּתִיל תְּכֵלֶת. **וְהָיָה לָכֶם לְצִיצִת** וּרְאִיתֶם אֹתוֹ וּזְכַרְתֶּם אֶת כָּל מִצְוֹת ה' וַעֲשִׂיתֶם אֹתָם..."

(במדבר טו, לח-לט)

"וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה' - שקולה מצוה זו כנגד כל המצות כולן.

ותניא אידך: וראיתם אותו וזכרתם... ועשיתם - ראיה מביאה לידי זכירה, זכירה מביאה לידי עשיה. ורשב"י אומר: כל הזריז במצוה זו - זוכה ומקבל פני שכינה..."

(מנחות מג ע"ב)

* * *